

ԱՐԶԱՔԱՔԱՆԷՐ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԴՈՒՐՍ ԵՒ ԳՈՒՐՍ ԿԻՆՈՒՄԵՆՆԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրելն է հինգ ռուբլի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐԶԱՔԱՔԱՆԷՐ» Խմբագրականը և Կենտրոնական Գրական-ճառարանային: Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлис. Редакция „Арцагант“.

Սառնձին համարները 10 Կ.

Յայտարարութիւնների բառին 2 Կ.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Կաթողիկոսական ընտրութիւնները Կ. Պօլսոյ մէջ Արեւմտեան Եւրոպայի քաղաքական կարգերի արդի ճգնաժամը. — Ներքին Տեսութիւն: Պատճէն դրութեան Ազգ. Ժողովի: Հայ ուսումնարաններ: Անդրկովկասի առևտուրը: Բիւրլական ընկերութիւնը և նորա Հայ գործակատարները: — Ֆէլիքս: — ԶԱՆԱՋԱՆ ԼՈՒՐԵՐ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ Կ. ՊՕԼՍՈՒՄ

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍՈՒՄ

I

1 Ապրիլ 1884

Ազգային ժողովն Մարտ 30-ի Կաթողիկոսական ընտրութիւնն կատարել որոշած էր: Լրագիրք հրատարակած էին այդ որոշում և Երեսփոխանք հրաւիրագրերն ստացած: Մարտ 29 ին, երեկոյեան ուշ տան, լուր տարածուեցաւ թէ նիստը յետաձգուեր է և Երեսփոխանաց տպեալ մի յայտարարութիւն ցրուեցաւ հետեւեալ խմբագրութեամբ:

«Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ վսեմ. Ատենապետին կողմանէ եղած ինչ ինչ ամենակարեւոր առաջարկութեանց պատճառաւ, վաղուան գումարելի Ազգային ժողովը յետաձգուած է Մայր Դիւանին կողմանէ:

Ատենապետ Ազգ. Ժողովոյ

Ք. Ղազարեան»

Այս անակնկալ որոշում յետին ծայր յուզում պատճառեց, ամեն ոք չէր ճանաչեր Ատենապետին այսպիսի մի իրաւունք, վասն զի ոչ նա է Ազգ. Ժողով հրաւիր

ըողն և ոչ արտօրնութիւն ունի որոշել նիստերու օրերն կամ զայնս կանխել կամ յետաձգել: Տփղիսի կարմիրգամայն Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ Ատենապետի դէմ որ այսպիսի խնդրոյ մէջ կը միջամտէ, մինչդեռ եթէ առաջարկութիւններ ունէր ընելու պէտք էր թողուլ որ ժողովը գումարի և ապա ծանուցանել իր առաջարկութեանց կարեւորութիւնն, թողլով ժողովին որոշել թէ ինչ եղանակաւ, դռնփակ թէ դռնբաց կուգէ լսել այդ առաջարկութիւնք և որ ժամանակ:

Այս պաշտօնական զեղծման հետեւութիւնները չը պատճառ՝ հարկ է մեկնենք կանխաւ. թէ ինչ պարագայներէ յառաջ եկեր էր այսպիսի մի անկարգութիւն և թէ սորա մէջ ինչ բաժին պէտքէ ունենան Յանձնաժողովն և Դիւանը:

Նախընթաց ուրբաթ առուր նիստէ վերջը, ուր հետեւեալ շաբթուան օրակարգն որոշուեցաւ, այն է կատարել Կաթողիկոսական ընտրութիւնն, կիրակի օրն, Ռուսիոյ դեսպանատան Ա. Թարգման Պ. Իվանով և հիւպատոսարանի Թարգման Պ. Յ. Նէվրուզ Յանձնաժողովի անդամոց ոմանց կուգան ծանուցանել թէ Ռուսիոյ կառավարութիւնն որոշած է Պօլսոյ մէջի կէտ առ կէտ գործադրութիւնը պահանջել, և չը թողուլ որ Թուրքիոյ Հայք իրենց 130 քուէներովն իրենց ռուսահայատակ կրօնակիցներն զրկեն բոլորովին մասնակցութեան իրաւունքէ: Յիշեալ անձինք կը յայտարարեն միանգամայն թէ ռուսական կառավարութիւնն բնաւ չը մտածեր միջամտել Թուրքիոյ Հայոց ներքին եկեղեցական գործոց մէջ: Այս յայտարարութիւն գրի նստեալ առնուելով կը թողուի յանձնաժողովի անդամոց:

Այս վերջիններն ի ժողով կը գումարին երեքշաբթի օրն և երկար խորհրդակցութենէ ետեւ միաձայնութեամբ — բացի Իզմիրլեան Մատթէոս սրբազանէ որ ձեռնպահ կուգէ մնալ — բոլորովին արգարացի կը գտնեն մեր Ռուսահայ կրօնակցաց այդ պահանջում, կը վճռեն թէ ՅԵ-ի դրութիւնն ոչ միայն զեղծում մ'էր մեծամտութեան մը

կողմանէ զոր պէտք չ'է կրկնել, այլև իրաւունքն, արգարութիւնն, պատշաճութիւնն, ազգին և եկեղեցւոյ շահերն բռնապէս կը պահանջեն որ Ահապետին ընտրութեան էականապէս մասնակցին ամեն կողմի հայերն և մանաւանդ ռուսիաբնակ հայեր, որք քան զմեզ անմիջական կապակցութիւն ունին Ս Աթոռի հետ: Կ'որոշեն այնտեղ որ նախ քան ընտրութեան կատարումը Ազգային ժողովն ճշդէ այս կէտ Յանձնաժողովոյ անդամոց հետ, քննէ զայս խնդիր և համաձայնութիւն գոյացնելով որոշէ թէ երեք ընտրելեաց անուն պէտք է հեռագրուին իջնմիածին, իրենց ստացած քուէներու թւովն կամ ոչ, որպէս զի այդ երեք ընտրելեաց վերայ իջնմիածին ժողովուած պատգամաւորք վերջնական կերպով քուէարկեն: Մինչդեռ այս որոշում կը տրուի Յանձնաժողովոյ մէջ, Դիւանն արդէն հրաւիրագիրներն յուղարկած կը գտնուի հրապարակական մի նիստի նոյն ուրբաթ օրուան համար: Հինգշաբթի կէս օրին, Յանձնաժողովոյ Ք. Ատենապետն Նուրեան էֆէնտի և ոչ Առաջինն, ինչպէս ծանոյց Ք. Ղազարոսեան, այս վերջինին հետ մի տեսակցութիւն կ'ունենայ, որու մէջ կը յայտարարէ իրեն թէ խնդիրն այժմ տարբեր մի կերպարան առած է, թէ յանձնաժողովն այսպիսի ամենափափուկ մի բարեփոխումն Ազգ. ժողովոյ առաջակելու համար չ'է կարող խօսք առնել հազարաւոր ունկնդրաց մէջ, և թէ նոյն իսկ Նրեսփոխանաց ոմանց անհեթեթ և անքաղաքագիտական ձգտումներն երկիւղ կը տան իրեն թէ մի գուցէ նոյն պահուն անախորժ միջադէպեր տեղի ունենան, նոյն իսկ երկրի կառավարութեան անհաճոյ: Դիւանի Ատենապետն ալ իւր կողմանէ կը ծանուցանէ Նուրեան էֆէնտի թէ երկրորդ օրն ցոյցեր կը պատրաստուին ժողովի մի մասին դէմ,—Ք. Ղազարոսեան միշտ կանխաւ տեղեակ է այսպիսի անկարգութեան պատրաստութեանց,—ցոյցեր որք թերևս Նրեսփոխանաց ազատութիւնը պիտի բռնաբարեն, և թէ ինքն ծանր մի պատասխանատուութեան ներքև պիտի գտնուի: Այս տեսակցութենէ երեք ժամ վերջը վերոգրեալ յետաձգման յայտարարութիւնը կը ցրուի ամեն կողմ, միմիայն Ք. Ղազարոսեանի ստորագրութեամբ որ առանձին Մայր Դիւանը կը ներկայացնէ:

Հետեւեալ առաւօտուն երեսփոխաններէն 30ի չափ, որք ինքզինքնին Մեքիսեդեկեան կ'անուանեն, բայց էապէս Իզմիրլեան են և 66-ի դրութեան կողմնակիցք կը դիմեն ի պատրիարքարան, նոյնպէս և 500-ի մօտ հանդիսականք: Վերջը կը գան այնտեղ 20-ի չափ անդամք, որք դէմ են այն ընտրական եղանակին և անհրաժեշտ Ռուսիաբնակ Հայոց մասնակցութիւնը կը պահանջեն, և այս յետաձգման համար Ատենապետի դէմ մի գրաւոր բողոք կը բերեն: Այդ յիսունի չափ երեսփոխանք կը դուժարուին պատրիարքարանի մէկ սրահը որոշելու համար թէ իրաւունք ունին օրինաւոր նիստ ընելու:

Նոյն պահուն քանի մը անձինք դուրսը խռնուած

ժողովուրդը կ'սկսեն գրգռել, կը յորդորեն որ «Կեցցէ՛ Մեքիսեդեկ, կեցցէ՛ Իզմիրլեան, անկցի Ներսէս» աղաղակեն: Այդ գրգռիչներուն պարագլուխն էր Աբրահամ Ալվազեան անուն պաշտօնի էակը, որ աւելի ճանչցուած է «Կրթական առաքեալ» մականունով և որու հետ ծանօթացաք դուք ևս, երբ երեսունի չափ տղայոց ստակը կորցելով տարաւ ի Կովկաս և անդ բոկոտն և անօթի ձիւներու մէջ թողուց, ինչպէս նաև իւր երեսի վրայի մնացորդ Միւռօնը: Կը լիշէք այն բողոքները որ եղան ծնողաց կողմանէ այդ անպատկառ բաղդախնդրի դէմ, բայց այն որ չը գիտէք այն է թէ երբ ոստիկանութիւնը ուզեց զայն պատրիարքարանէն որ զարժանն տնօրինէ, պատրիարքարանն չը յանձնեց, ուզելով սղգային մի ուժիրի համար ազգովին պատժել զայն և այժմեան վարչութիւնն ալ գործը մոռացման տուաւ: Արդ այդ մարդն է, որ փոխանակ մոռցնել տալու իւր անունն անգամ, չը գահանալով «Նոր-Դարի» թղթակցութիւններով որ կընէ «Սլաք» ստորագրութեամբ, և ամենուրեք ինքնին պոռալով տար մասին, թղթակցութիւնք որք ստութեանց, զրպարտութեանց և ձրի լուտանաց հաւաքածոյ մէ՛ պարզապէս,—վասն զի լոկ լուտանքը ձրի կը նուիրէ նա—, այդ մարդն է որ այժմ իր հաւու ուղեղի մէջ գրեթէ զՆերսէս նսեմացնել և ամեն ճիգ կը թափէ որ սորա Կաթողիկոսացմանը արգել լինի: Ուրբաթ օրն ուրեմն այդ Ալվազեան, քանի մը սրիկաներ ժողուած իւր գլուխը, կը գայ պատրիարքարան և ինչպէս ըսինք Ներսէսի դէմ ցոյցեր կ'ընէ, արտասանելով այնպիսի խօսքեր որոց գուցէ կարևորութիւն տալով կրկնէինք եթէ երբեք կարևորութիւն ունենային այն լուտանքներն որ կ'ընէ սողունը փայլուն աստղին դէմ: Տեսնելով որ բացի իր մէկ քանի արբանեակներէ ոչ ոք կը ձայնակցի իրեն, կ'երթայ վերի չարկը և «վերը երեսփոխանք ազգին դէմ կը դաւեն» ըսելով, մէկ քանի թիարանէ փախըստականներու հետ կը կտորէ ժողովի դուռը և կստիպէ որ վար իջնան և նիստը եկեղեցւոյ մէջ ընեն: Նրեսփոխանաց մէջ ոմանք, բուն գործին պարագլուխներն, ինչպէս են Ստեփան Փափազեան, Թիրեաքեանն, Ալէքսանեան, Մատթէոս եպիսկ. Իզմիրլեան և այլն կը հաւանին իբր թէ ժողովրդեան այդ հրաւերին և կ'իջնան եկեղեցի, մինչդեռ սոցա հակառակ մասը նիստը անվաւեր համարելով չը հետևիր անոնց: Փափազեանք և քանի մ'ալ անկարծիք երեսփոխանք առժամանակեայ Դիւան մը կը կազմեն եկեղեցւոյ մէջ և զՔ. Ղազարոսեան և Նուրեան ամբաստանեալ հրատարակելէ վերջը—պէտք չ'էր որ առ երևոյթս օրինապահ ցոյց տային ինքզինքնին— կը վճռեն որ ընտրութեան նիստը հետեւեալ երկուշաբթի (վաղը) կատարի:

Վաղը ուրեմն պիտի կատարի այդ նիստը, որու հետեւանքը նամակս ձեզ ժամանելէ յառաջ անշուշտ պիտի իմանաք:

Փափազեան և ընկերք նոյն օրուան թիւրիմացու-

Թեկն էն օգուտ քաղելով, պահ մը մտածեր են լեռնաձգման միջոցովը չեղեալ համարել և ձեռքերնին եղած հրաւիրազրերուն զօրութեամբ նիստ կազմել և կատարել ընտրութիւնը: Յետոյ տեսնելով իրենց խիստ փոքրամասն գտնուելին՝ մէկ կողմ գրեր են այդ գիտաւորութիւն: Իսկ Այվազեան և իւր տասնեակ արբանեակներ երեք ժամի շափ սլուռութեամբ վերջը, տեսնելով որ ժողովուրդը տրամադրութիւն ցոյց չը տար իրենց ձայնակցելու՝ իմանալով մանաւանդ իրենց համար խիստ անախորժ ձայներ որք կը բարձրանան ժողովուրդին մէջէն ըսելով «գաղթեցէք անարգելէ մեր սիրելի Ներսէսը» խոյս կը տան պատերազմի դաշտէն և ուղղակի հեռագրատունը կը վազեն Թիֆլիզ իմացնելու համար թէ ամբողջ ժողովուրդը Ներսէսի դէմ ցոյցեր ըրեր է և թէ զՄելքիսեղեկը ուզեր է իբր կաթողիկոս:

Ինչ է բոլոր այս խառնակութեանց, այդ դատապարտելի ցոյցերու պատճառը. ինչ բան կը մղէ Փափագեան կուսակցութիւնը դիմել այդպիսի միջոցներու, չը մերժելով յետին ստոր արարածներու աջակցութիւնն անգամ:

Անցեալ կիւրակի օրուան պաշտօնական յայտարարութիւնը չը հաւած ախտեղ արդէն Ներսէսի հակառակորդք ինքզինքնին համբելով տեսած են թէ միշտ փոքրագոյն մաս պիտի կազմեն Ազգ. ժողովի մէջ: Արդէն այս հաշիւն խռոված էր գիրենք, բայց գոնէ մէկ յոյս մը ունէին թէ 130 քուէի գրութեամբ գուցէ իրենք յաղթանակեն: Այժմ որ կը տեսնեն թէ այդ գրութիւն, այդպիսի խարդախեալ, սուտ մի քուէ, բնական երբէք ընդունելի պիտի չ'ըլլայ ռուս կառավարութեան և թէ ռուսահայք ևս մտադիր են այս անգամ գործօն կերպով մասնակցելու կաթողիկոսի քուէարկութեան՝ յուսահատած են բոլորովին և յուսահատութեան վերջին ճիգերն է որ կ'ընեն այժմ յուսալով, որ Ներսէսի բարեկամաց, կը սըխալիմ, ազգին և Եկեղեցւոյ բարեկամաց ահ ու սարսափ ազդելով՝ մի բան յաջողցնեն: Ինչ, գուցէ իրենք ալ չը գիտեն, բայց այդ մարդոց տարերքը միշտ խառնակութիւնը և գայթակղութիւնը եղած են: Վանեցիք հանրազրութիւն մը ստորագրած են խնդրելու համար Ազգ. ժողովին, որ Հայրիկի անունն ալ երեք ընտրելեաց ցանկի մէջ գտնուի իբր բ. ընտրելի: Խառնակիչք լուր կը տարածեն թէ վանեցիք զՆերսէս չ'են ուզեր: Կը յայտարարեն ամեն կողմ թէ ազգային եկեղեցին վտանգի մէջ է եթէ Ներսէս կաթողիկոս հռչակուի և սորա կրօնական զգացումներն անգամ կասկածի ներքեւ դնել կ'ուզեն. Ստեփան Փափագեան, Այվազեան, Թիրեաքեան, և Վահան վարդապետ, խղճի դատաւորք: Լուր կը տարածեն թէ ժողովուրդը պիտի յարձակի Ներսէսի համար քուէարկողներու վերայ, որպէս զի սոքա վախճալով չգան վաղը ժողովի և իրենց կուսակցութիւնը յաղթանակէ: Կ'սպառնան վերջապէս բողոքել մինչև վերջը Եջմիածնայ Աթոռի դէմ և գայն թափուր հրատարակել եթէ ի-

րենց ուզած մարդը չը բազմի այնտեղ: Այդ ափ մը դիւահարեալք կը կարծեն անշուշտ որ ազգը իրենք են, թող տանք որ ծաղր ու ծանակի մէջ որքան ուզեն խորասուզին, և այդ յաղթանակովը գոհանան:

Եթէ սոցա սպառնալեաց վրայ խօսեցայ, եթէ թուեցի ձեզ սոցա ձեռք առած միջոցներն, որ Ներսէսը քուէ չ'ստանայ, պարզապէս դիտել տալու համար է թէ ինչէր կարող է անել գրամը և մինչև ո՞ր կարող է գրանալ մարդուս ապերախութիւնը, վասն զի այն փոքրաթիւ մարդիք որք այսօր մեր Ներսէսի դէմ կը զինին և կ'անգօսնեն զինքը, ամենքն ալ նորա բարեքները վայելած են ժամանակին: Անոնցմէ շատերը աքսորէ, բանտարկութեան ազատած է Ներսէս, և իր չքաւորութեամբ հացի ստակ է տուել անոնցմէ ոմանց: Բայց նոցա համար պաշտպանութենէ, օգնութենէ աւելին ըրած է Ներսէս: Սա բնաւ չար չ'է խօսած անոնց դէմ և այս առաւօտ իսկ երբ ուրբաթ օրուան եղելութիւններն կը պատմէին իրեն և կը դատապարտէին եղած ցոյցերն և արտասանուած խօսքերն, Ներսէս առանց ալլալման կ'աւարկէր թէ «պէտքէ թողուլ ամեն ոք ազատ, զի, կ'ըսէր, ինչ գիտենք որ անոնք ալ ազգին օգտին համար ծառայել չ'են կարծեր» և կը յաւելուր, «ինչ որ ալ ըլլայ, ինչ որ ալ պատահի Սատուած կը սիրէ Հայոց ազգը, և պիտի կատարէ ինչ որ բարին է»:

Մեք կը կարծեմք որ եթէ վաղուան նիստի մէջ երբ որոշուի մեծագոյն մասով թէ պէտքէ երեք ընտրելեաց անուն տանք ձեզի, կը վերջանայ ամեն բան, և այդ երեք անունաց մէջ պիտի գտնէք այն անունը որու կը բաղձաք: Իսկ եթէ 66 ի գրութիւնը, այն է 130 քուէ ներկայացնելու անիրաւ և խարդախ միջոցը՝ յաղթանակէ, արդէն անվաւեր մի որոշում առնուած պիտի լինի, և հետևապէս պիտի կրկին յուզի այդ հարց մինչև որ գոհացուցիչ մի լուծում ստանայ: Ինչ որ ալ ընեն, ինչ կերպով որ գործեն, համոզեն թէ բռնաճան, պէտք է որ թուրքիաբնակ Հայերն իրենց իրաւունքէն անդին չ'անցնին վերջապէս, և քանի մը Փափագեաններու և Իգմիրլեաններու կամքով չ'ընտրուի մեր հոգևոր Հայրը: Վաղուան նիստը կազմելու համար 104 Երեսփոխան կայ այժմ Պոլսոյ մէջ: Ասոնց առ նուազն 60-ն մտադիր յայտնած են ինքզինքնին նախ Ներսէսի և ապա Խըրիմեանի համար քուարկելու, և մեծամասնութիւնը միշտ իրենցն է եթէ իրենց պարտաւորութեան մէջ զանցառութիւն չ'ընեն և կամ գոհակի ասպետներու հայհոյանաց ենթակայ չ'ըլլալու համար խոհմութիւն չը համարեն բացակայ գտնուիլ նիստէն, վասն զի սոքա ամենքը պարկեշտ մարդիք են և այնպիսի հակառակորդներու հետ գործ ունին, որք Պոլսոյ մէջ մատնանիչ եղած են իբր կարող ամեն անգամութեանց:

Թող ծայրահեղ չը գտնեն մեր այս կարծիք: Զի որ «քրդական առաքեալի» համախոհներն են այդ մարդիկ:

II

3 Ապրիլ 1884

Ինչպէս որ երեք օր առաջ գրած նամակաւ ծանուցեր էի ձեզ, ռուսիաբնակ մեր ազգայնոց զրեթէ ընդհանուր բաղձանքը, Ս. Սինօգի կարծիքն և վերջի օրերս ալ Ռուսիոյ Կաթերական կառավարութեան կէս — պաշտօնական յայտարարութիւնն, որք կը պահանջէին կաթողիկոսական ընտրութեան այս անգամ ընդհանուր ազգին մասնակցութեամբը կատարուիլն, ութ օրէ ի վեր խնդրոյն տարբեր մի կերպարան տուած էին այստեղ: Կաթողիկոսական յանձնաժողովն, ինչպէս արդէն գրեցինք, ամենաստուար մեծամասնութեամբ որոշած էր ՅՅ ի գրութիւնը բարեփոխել և ամէն պահանջմանց հատուցում տալու նպատակաւ փափաք յայտնած էր պարզել այդ բարեփոխումը Ազգային ժողովի առաջ: Երեկ ուրեմն տեղի ունեցաւ այդ նախապատրաստական դռնփակ նիստը պատրիարքարանի մեծ սրահի մէջ ժամ 11 ին առաւօտեան: Հազարաւոր անձինք, մեծ մասամբ գաւառացիք, խռներ էին Պատրիարքարանի շուրջը և անհամբեր կ'սպասէին այդ նիստի աւարտման օրպէս զի Հայոց հայրապետացուի ընտրութիւնն իրենց ներկայութեանը կատարի: Քանիցս ժողովրդեան մեջէն անհամբերութեան ցոյցեր եղան այս միջոցին և Երեսփոխանք ստիպուեցան ժամ 2 1/2 ին Մայր եկեղեցի իջնել և այդ նիստը շարունակել ընտրութեան եղանակի վրայ մի որոշում առնելու համար:

Դռնփակ նիստի բացուելէ ետքը դիւանական մի քանի գործողութիւններէ ետեւ Յանձնաժողովոյ տեղեկաբերներէն մին Գեր. Խորէն եպիսկոպոս Նար — Պէյ յայտարարեց թէ Յանձնաժողովն երկար ամիսներ խնդիրը ուսումնասիրելէ ետեւ, նկատելով հետզհետէ Սինօգէն և Ռուսիոյ ազգայիններէ հասած հեռագրերն, նկատելով մանաւանդ Ռուսիոյ Կայսերական կառավարութեան կողմէ եկած կէս — պաշտօնական յայտարարութիւնն, որոշած է ՅՅ ի գրութեան մի բարեփոխումն առաջարկել, ՅՅ ի եղանակը, ըսաւ Խորէն Սրբազան որու Տեղեկագիրն տակաւին վաւերացեալ անգամ չէ Ազգ. ժողովոյ կողմէ, անհամաձայն է գլխովին թէ արդարութեան, թէ տրամաբանութեան և թէ պատմութեան, վասն զի հակառակ իսկ է Սահմանադրութեան տրամադրութեան: Փոխանակ կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու 130 քուէի զօրութեամբ մի ընտրելի կը ներկայացնենք որ մի ընտրեալ է իրօք: Յետոյ կարգաց Եջմիածնի 30 ի չափ միաբաններէ եկած մի պաշտօնագիրն յորում կը յայտարարէին թէ ՅՅ ի ընտրութեան եղանակն գլխովին անհամապատասխան է համազգային ընտրութեան ըսկըդբանց և կանոնաց ինչպէս և ճիշդ օրինաւորութեան, կը դիտէին թէ այնպէսով Եջմիածնայ մէջ կատարուելիքն պարզ ձևականութիւն էր և թէ նա սրբազան ա-

նանդութեանց բացարձակ մի ոտնհարութիւն էր և այլն: Այս կէտերն Տեղեկաբեր Սրբազանն ժողովի խորին ուշադրութեանը յանձնարարելէ յետոյ, կարգաց նաև Ռուսիոյ Դեսպանատան Ա. Թարգման Պ. Իվանօֆի կողմէ ներկայացուցած պաշտօնագիրն որ պօլօժէնիայի կէտ առ կէտ գործադրութիւնն կը պահանջէ:

Ահաւասիկ լիշեալ զրութիւնն

«Յընտրութեան անդ Կաթողիկոսական Ընտրական Օրէնքն Ռուսաց պետի պահպանուին ամենայն ճշտութեամբ.

Եթէ պատգամաւորք Ազգային ժողովոյն Կ. Պօլսոյ ժամանին նաքս պետի ճանաչուին իբրեւ ներկայացուցիչք թեմին Կ. Պօլսոյ, ունելալ իրաւունք երկուց քուէից:

Երջաբերականն ուղղեալ առ Կաթողիկոսն Սոսյ պետի չչղուի, պետութիւնն Ռուսաց կը յայտարարէ թէ ինք բաւարարին ետ կը կենայ յոր և է միջամտութենէ ի դատարարական յարաբերութիւնս վեճակացն Հայոց որ ի Ռուսքիա»:

Խորէն Սրբազան անցաւ յետոյ Յանձնաժողովոյ բանաձևի մեկնութեան, որ կ'առաջարկէր միակ քուէով անուանել երեք ընտրելի և սոցա իւրաքանչիւրի առաջ դնել իւր ստացած քուէից թիւն: Յետոյ այս անուններն յղել Սինօգին, որպէս զի Ռուսահայք, Պարսկահայք և Հնդկահայք այդ թիւերու վրայ բարդեն նաև իրենց քուէներն և յայնժամ միայն մեծագոյն քուէ ստացողն հռչակուի Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց:

Ահաւասիկ սոյն բանաձևի պատճէնը.

«Ազգային երեսփոխանական ժողովն Հայոց Տաճկաստանեայց՝ ի միջոց ցանկի քուէարկելոյ նախապէս ի Համագումար եկեղեցական ժողովոյ Հայոց Ռուսքիոյ, յանուն առաջնորդական վեճակացն Հայոց եղելոց ընդ իրաւասութեամբ Պատրիարքութեան Կ. Պօլսոյ, կընտրէ փակ քուէարկութեամբ երեք ընտրելի եպիսկոպոս ի Կաթողիկոսութիւն ամենայն Հայոց:

Այս եղանակաւ պատրաստեալ եռանուն ցանկն էր դատարարուի ըստ թուոյ քուէից, և առաջն անունն իւրաքանչիւր ընտրելոյն կը նշանակուի թիւ քուէիցն զոր ըստացաւ:

Եկեղեցին Հայոց որ ի Տաճկաստան, ըստ որում կողմէ զմեծամասնութիւն աղքին Հայոց, պահանջած է և կը պահանջէ իրաւամբ որ իւր եռանուն ցանկն ամբողջապէս և նշանակութեամբ քուէից ընտրելեացն մտանէ ի քուէատուին քուէարկութեան՝ որ կը կատարուի ի Կաթողիկէ Տաճարի Սրբոց Եջմիածնի:

Այն ընտրելին՝ որոյ չԱզգային ժողովին ստացած քուէից վերայ բարդուելով Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Հայոց քուէացքն՝ կ'ոտանայ զմեծամասնութիւն քուէից, նա է ընտրեալ Հայրապետն և Կաթողիկոս ամենայն Հայոց:

Պատրիարքն Կ. Պօլսոյ պատրաստեալ գեւանուն ցանկ ընտրելեաց հաղորդէ առ Տեղապահն Արարատեան Մայր Աթոռոյ ի ձեռն առանձին պատուիրակի, տալով նմա պաշտօն ներկայ գտանել, և ընտրական գործողութեանց՝ վերանշանակեալ պայմանաց մէջ՝ մասնակցել յանուն Հայոց Տաճկաստանի:

Խորէն Սրբազան այս սկզբունքն յետին ծալք պերճախօսութեամբ բացատրեց և պաշտպանեց և յանուն

արդարութեան և ազգասիրութեան յորդորեց զժողովականս որ ընդունեն զայն. Ատենաբանն որ ժողովի մի փոքր մասէն ստէպ կ'ընդմիջուէր, բուռն կերպով ծափահարուեցաւ:

Պ. Ռ. Պէրպէրեան առարկեց որ այս բարեփոխումը ընդունելով՝ ժողովը կը դադարի ընտրութիւն կատարող մի մարմին լինելէ, և լոկ մի ընտրելեաց ցանկ պատրաստող մարմնոյ մը ատենաբանին կ'իջնէ: Նա առաջարկեց որ մի անուան վրայ քուէ տրուի և այդ անունը յուղարկուի յէջմիածին:

Զը գիտեմք Պ. Պէրպէրեան լաւ չը կարողացաւ բացատրել իւր միտքը, թէ ժողովի մեծամասնութիւնը նորութիւն մը չը նշմարեց իր խօսքերուն մէջ, ինչ որ ալ է այդ բանախօսութիւնը չը գտաւ այն ընդունելութիւնը զոր անշուշտ երազած էր իւր հեղինակ:

Յիշեալ ատենաբանի յաջորդեց բեմը սլ. Մինա Չէրագ:

«Հայոց ազգն, ըսաւ, 1500 տարիէ ՚ի վեր 66-ի գրութեամբ չէ՝ որ իւր կաթողիկոսը կ'ընտրէ, պէտք է յարգ ընծայել բազմադարեան օրինաց փոխանակ յարելու մի բացառութեան: Ազգային ժողովն փորձ մ'է որ ըրաւ 66-ի եղանակը ընդունել տալու, այդ փորձն այժմ բողոքներու կը հանդիպի, պէտք է ժողովս լսել զայնս և գոհացում տալ արդարացի պահանջմանց ընդունելով Յանձնաժողովի բանաձեւը: Այդ զիջումը որ մենք պիտի ընենք մեր Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի եղբայրներուն է: Մենք մեր 66-ի մենաշնորհովն Հարստահարութիւն մ'է որ կը գործադրենք նոցա վերայ, մենք որ շարունակ բողոքող եմք Հարստահարութեանց դէմ: 66-ի գրութիւնն ստէպ փոքրամասնութեան բռնութիւնն է մեծամասնութեան վերայ: Մեք իբր Հայաբնակ երկիրներու ամենէն բազմաթիւի ներկայացուցիչներն, այն՝ ժամանակ միայն կրնանք կաթողիկոսացնել մեր առաջին ընտրելին, եթէ հնար լինի մեզ միաբանել անոր այնքան քուէ տալ՝ որ տարաբնակ ազգայինք իրենց 31 քուէից բարդումովն չը կարողանան մեր երկրորդ ընտրելին առաջին ընել: Նշմարենք որ 115 անդամներէ բաղկացեալ ժողովս, երկու ընտրելի ցոյց տալ մին 58 և միւսն 57 քուէներով, և թէ Եջմիածնայ ընտրութեան մեջ մեր երկրորդ ընտրելին ստանալ 31 միաձայն քուէներն և ունենալ այսպէս 88 ձայն: Արդ՝ ձեր գրութեամբ մեր առաջին ընտրելին, ներկայացնելով 130 ձայն և ունենալով իսկապէս 58 ձայն, աւելի քուէ ստացած պիտի լինի քան ստուգապէս 88 քուէ ստացողն: Ի՞նչ իրաւամբ 66-ի բռնական միջոցի կը դիմենք մենք մեր Ռուսահայ եղբայր վերայ: Ո՞վ կ'արտօնէ զմեզ որ զայնս սկսեմք ընտրական գործողութեան մէջ իբր մարդամեքենայներ, Ռուսահայք՝ որոց թիւն խիստ հեռու չէ Թուրքիաբնակ Հայոց թիւէն: Ատենաբանն կարդաց այս միջոցիս Արձագանքի Յունիս 29-ը Համարի մէջ Երևանէն գրուած նամակն, և Մարտ 4-ի «Միջին ճանապարհ» անուն յո-

գուածէ մի քանի պարբերութիւններ, որք մեծ տպաւորութիւն ըրին ունկնդրաց վրայ: «Արձագանքի» այդ առաջարկն, շարունակեց պ. Մ. Չէրագ, նոյնն է ինչ որ այսօր մեր Յանձնաժողովը կ'առաջարկէ: Այդ շարաթաթերթի կարծիքն, ըսաւ, մեծ կշիռք ունի իբր պ. Ա. Յովհաննէսեանցի կարծիքն որ կաթողիկոսական ընտրութեան Համար Կովկասի ամենակարեւոր մի թէմի պատուիրակն ընտրուած է: Մի սխալ է որ գործեցինք 66-ին, այդ սխալն դարմանելու վեհանաժողութիւնն ունենանք: Ազնիւ Ատենաբանն՝ վերջացնելով, «զգոյշ կեցէք, ըսաւ, մեր և Ռուսահայոց մէջ պառակտում ձգելու ճիգեր կան: Արդէն հերձուած մ'ունինք Սիսի կողմէն, չը պատճառենք հերձուած մ'ալ Ռուսահայոց կողմէն»:

Այս սրտաբուրդ և լի համոզիչ փաստերով ատենաբանութենէ վերջը պ. Ն. Թիւլպէնդճեան ժպտեցաւ խօսք առնել, բայց շուտով վերջացուց զայն, ժողովականաց մէկ մասին սրահէն դուրս ելնելուն և մնացած մասին ալ անտարբել ունկնդրութեան առաջ:

Սորա յաջորդեց Մատթէոս Եպիսկոպոս Խզմիրլեան, Յանձնաժողովոյ միակ անդամը որ բարեփոխման խնդրոյն մէջ ձեռնպահ գտնուած էր: 66-ի գրութիւնը բացատրելու համար, գլխաւոր երկու փաստ յառաջ բերաւ, նախ թէ Սինօզն 50 օրէ ՚ի վեր չէ՝ պատասխանած Յանձնաժողովոյ հերքմնագրին, և երկրորդ որ Ռուսիոյ կառավարութիւնն զիտողութիւն չընել կերեւի 66-ի գրութեան դէմ քանի որ 30-ի չափ Ռուսահայ զօրապետք այս մասին նամակաւ հաճութիւն տուած կ'երևին: Այս ա ն հ եր ք ե լ ի փաստերն յառաջ բերելու համար Ատենաբանը կէս ժամ զբաղեցուց խեղճ ունկնդիրները: Ինչպէս կը տեսնէք յառաջագիծութիւն կայ: Յաւալի է միայն որ լսելու համար այդպիսի գեղեցիկ առիթ մը կը ներկայանար և Ն. Սրբազնութիւնը չը գիտցաւ օգուտ քաղել անկէ:

Սորա յաջորդեց Հանրածանօթ Ս. Փափազեան, որու առաջին արտասանած բառերէն յայտնապէս կ'երևէր թէ կանխաւ իրենց դատին կորսուած լինելը գիտէր: Սա կ'առաջարկէր չը գիտեմ ի՞նչ անհեթեթ մի եղանակ, որ տարբեր բառերով դարձեալ 130 ձայնի գրութեան կը մղէր զժողովն:

Այս միջոցին (ժամ 2¹/₂) դուրսը խռնուած ժողովուրդն անհամբերութեան ձայներ սկսաւ բարձրացնել, զի կանխաւ խոստացուած էր ժամ 12¹/₂-ին ընտրութեան ձեռնարկել: Ժողովականք ստիպուեցան Եկեղեցի իջնել և անդ շարունակել սկսուած վիճաբանութիւնը:

Ժողովուրդը, որք ոմանք մինչև 4000 կը հաշուեն, խռնած էր անդ և Երեսփոխանք հազիւ տասը քառակուսի մէթր ունէին բազմելու համար: Նախ պ. Թորոսեան խօսեցաւ այնտեղ առաջարկելով միանուն քուէ տալ և այս միակ քուէարկութեան արդիւնքն եղող երեք ընտրելիներն քուէից կարգաւ զրկել Եջմիածին. Յ. Նուրեան էֆէնդի, Բ. Ատենապետ Յանձնաժողովի և

տեղեկաբերներեն մին պատասխանեց թէ այդ արտասովոր դրութիւն մ'է որ ընտրեալէ մը ընտրելիներ հանել է, մինչդեռ, ըսաւ, յանձնաժողովոյ առաջարկը որոշիչ է, այսինքն թէ երեքն ալ ընտրեալ և ընտրելի են. Պ. Մ. Չերազ յաւելցուց թէ այդ միանուն քուէի դրութեամբ, եթէ դիպուածն այնպէս բերէ թէ երեսփոխանք մի անունի վրայ քուէ տուած լինին, ինչպէս պիտի կարենան երեք ընտրելի ներկայացնել Սինոդին: Եւ դարձեալ, ըսաւ, եթէ ընտրելեաց մէջէն իւրաքանչիւրը կրնայ միանուն քուէարկութեամբ քուէի փոքր թիւ մը ստանալ, և այն ատեն օտարահայտակ Հայոց ՅՈՒՄՆԱՆ քուէներն մեր քուէներէն աւելի առաւելակշռութիւն պիտի ունենան, հետեւապէս Ռուսահայոց քուէները պիտի բռնանան մեր քուէներու վրայ, ինչպէս ՅՈՒՄՆԱՆ դրութեամբ մեր քուէներ կը բռնանային անոնց վրայ: Պ. Չերազ իր խօսքերուն մէջ չը մոռացաւ չիշել նաև թէ Յանձնաժողովի առաջարկէն դուրս որ և է առաջարկ նոյն իսկ մեր Սահմանադրութեան հակառակ է, որով ՅՈՒՄՆԱՆ յօդուածը կը տրամադրէ թէ «ընդհանուր ժողովը կը գումարի... Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակից ըլլալու համար»:

Երբ Պ. Չերազ բեմէն իջաւ, ժողովուրդն երկար և ջերմ ծափահարութեամբ իւր գոհունակութիւնը լայտնեց երիտասարդ տրիբունին, որ այսօրուրն է կարող եմք մեր Ազգային ժողովի մեծամասնութեան, խոհեմ և խելահաս կողմին, արժանի bader-ը համարել:

Յետոյ պ. Ռ. Պէրսիլեան և Կ. Փանոսեան ուրիշ անգործնական առաջարկութիւններ ալ բերին առանց կարողանալ ընդունել տալու, հուսկ ուրեմն Յանձնաժողովոյ բանաձևն անուանական կոչմամբ քուէի դրութեամբ ընդունուեցաւ 62 ալ ուղ հակառակ 30 ոչ ի և 8 ձեռնպահ:

Այս որոշումէն ետքը Փափագեան և ընկերաց բազմութիւնը որոշուած էր և արդէն կարելի էր գուշակել թէ ոչ ոք պիտի լինին երեք ընտրելիք իրենց կարգաւ:

Կարգացուեցաւ ապա մեծահատոր հանրագիր մը 7500 քառորդութեամբ զոր ներփակեալ կը գտնէք և ուր Հայրիկի համար կը խնդրէին 3 ընտրելեաց մէջ դնել: Յետոյ եկեղեցական և աշխարհական երեսփոխանք ոտքի ելան և զլիաբաց երգեցին «Եջմիածին ի Հօրէ» շարականը և քուէարկութիւնը անմիջապէս անուանական կոչմամբ սկսաւ: Ամէն երեսփոխան կարգու եկաւ իր քուէն ձգելու և երբ պ. Մ. Չերազի անունը տրուեցաւ, սա յայտարարեց թէ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը մերժած էր մասնակցել Սմեռայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան, կարծելով թէ անով ազգային միութիւնն իրագործ պիտի լինէր «իսկ ես, ըսաւ, Ատանայի երեսփոխան, կը մասնակցիմ այս ընտրութեան յանուն Ատանայի նահանգին, Կիլիկիոյ ընդարձակաշրջան վիճակին»:

Ինչպէս հեռագրաւ արդէն ծանօթացաւ, քուէարկութեան արդիւնքն հետեւեալն եղաւ:

Քուէարկութեան 101

Բացարձակ առաւելութիւն 51

Սմեռ. Ներսէս Արք. Վարժապետեան, պատրիարք Կ. Պոլսոյ	62 քուէ
Սմեռ. Մկրտիչ Արք. Խրիմեան, վանահայր Վարազայ վանուց	50 »
Գեր. Մեկքիսեղեկ եպիս. Առաջնորդ Զմիւռնիոյ. 42 »	
Եօթն ընտրելեաց մէջ միւս քուէ ստացողներն եղան	
Խորէն եպիս. Աշրքեան	18 քուէ
Մատթէոս եպիս. Իգմիրլեան	16 »
Մալար արք. Մամիկոնեան	15 »
Նսայի պատրիարք Երուսաղիմայ	9 »

Հարկ չէ ըսել թէ, մանաւանդ առջի երկու սիրելի անունները երբ հռչակուեցան, ժողովուրդն որքան ուժգին ծափահարեց: Ամեն կողմէն կը գային այն երեսփոխանաց ձեռքերը սեղմելու և շնորհաւորելու, որք այսպիսի մի լուրջ և ուրախալի եղբակացութեան հանգելու նպատակեցին:

Ժողովուրդեան մէջ պահ մը բաւական ժխոր պատահեցաւ, բայց սա աւելի թիւրիմացութեանց հետեւանքն կարող է համարուիլ քան թէ ընտրութեան բռնութիւն բանեցնելու դիտմանց հետեւանքներ և կարեմք ըսել որ ընդհանրապէս ամեն բան կարգ ու կանոնով կատարուեցան:

Գոհանալով այսօր լոկ ականատես պատմիչի դեր կատարելովս, կը քննեմք միասին յառաջիկային, թէ Ազգային ժողովի վարկի և հեղինակութեան նկատմամբ ի՞նչ սովորեցուց այդ նիստը մեզի:

Քուէարկութեան արդիւնքն անմիջապէս Խորէն Սրբազան Նար — Պէյ, իբր Ատենապետ Կրօնական ժողովոյ, մանրամասնօրէն հեռագրեց Սինոդին:

Մեր խորհրդածութիւններն ուրիշ անգամ:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԱՐԳԻ ԶԳՆԱԺԱՄԸ

II

Ձկայ մի ազգ որ աւելի հարուստ լինի իւր քաղաքական ժառանգութիւնով՝ քան անգղիականը, և ոչ մի տէրութիւն որ աւելի զօրեղ լինի իւր քաղաքական կարգերով՝ քան Անգղիան: Հին հռովմայեցիներից յետոյ տակաւին ոչ մի պետութիւն քաղաքական կազմակերպութեան այն կատարելութեանը չէ հասել, որ վայելում են այսօր անգղիացիք, և այս մի խոշոր առաւելութեամբ առաջիններից: Հռովմում ամէն բան զոհվում էր քաղաքական հզօրութեանը, այնտեղ չըկար անհատական, ընտանեկան և ընկերական շահ. ամէն անհատ՝ տէրութեան շահերի նկատմամբ, ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ մի միջոց՝ պետական արտաքին նպատակներին ծառայելու համար: Մեր ժա-

մանակույց պահանջներն այլ են: Արգի քաղաքական գիտութիւններն ուսուցանում են, որ ամէն մի երկրի քաղաքական իրաւները պէտք է ձգտին անհատական և ընկերական կեանքի պահանջները հաշտեցնելու քաղաքական կազմակերպութեան պահանջների հետ, որպէս զի ոչ առաջինները կուլ գնան արտաքին նպատակների համար, և ոչ էլ վերջինները խաղալիք լինին «մասնաւոր» շահերի ձեռքում: Հէնց այստեղ է անգղիական կարգերի գերազանցութիւնը, որ մէկ կողմից՝ ապահովում են երկրի համար քորեղ կառավարութիւն, իսկ միւս կողմից՝ հաստատուն և յուսալի գրաւական են ներկայացնում ժողովրդի քաղաքացիական ազատութեան համար:

Այն որ եւրոպացիք սահմանադրական պետութիւն, սահմանադրական կարգեր և սահմանադրութիւն են անուանում՝ իրանց սկիզբն առել են Անգլիայում: Այն ժամանակ երբ ամբողջ Եւրոպայում հին միջնադարեան կարգերը խարխուլ դրութեան մէջ էին և անյետանալու վերայ էին քաղաքական աշխարհից, Անգլիան իւր օրինակելի կարգերով հասել էր արդէն ժամանակակից պետական կազմակերպութեան գագաթնակէտին: Փրանսիան, որ անցեալ դարու վերջերից ազգերի քաղաքական վերածնութեան գլուխն էր անցել, իւր անթիւ լեղափոխական շարժումներով ձգտում էր ընդօրինակելու Անգլիայի քաղաքական կարգերը, որ ի վերջոյ նորա միջնորդութեամբ և պսակեցին Եւրոպայի արդի քաղաքական կազմութեան շէնքը: Այսպիսով է որ մեր ժամանակակից դարը սահմանադրական դար է կոչվում և արդի քաղաքական կարգերի նախատիպն անգլիականն են համարվում... Բայց այն կարգերը որ իրանց հայրենիքում փոքր առ փոքր էին հաստատուել՝ երկար դարերի ընթացքում, միանգամից տեղափոխուելով օտար հողի վերայ (և այն մի ուրիշ ձեռքով)՝ հարկաւ պէտք է փոխէին իրանց կերպարանքը, ընկնելով զանազան ազգերի հասարակական կեանքի տարբեր պայմանների մէջ և գործելով մի նոր և իրանց ներքին հոգուն անսովոր հաստատութիւնների շրջանում:

Սկսենք նորանից որ Անգլիան չունի զբաւոր «սահմանադրութիւն» այն ձևով յօրինուած, ինչպիսին որ ունին ուրիշ ազգերը: Անգլիական կարգերն այնպիսի արտաքին ամբողջութիւն չեն կազմում և կանոնաւոր շէնքի կերպարանք անգամ չունին, ինչպէս որ այդ ձգտում են ստեղծելու ուրիշ երկիրներում՝ նոր կազմութիւն հաստատելիս: Անգլիայի «սահմանադրութիւնը» բաղկանում է աւանդութեամբ և անընդհատ գործադրութեամբ սովորութիւն դարձած կարգերից և կանոններից, որ դարերի ընթացքում աճելով՝ այսօր կազմում են բազմակողմանի խնդիրների լուծման մի բարդ և փառաւոր հաւաքածո: Այստեղ կան դատաստանական, վարչական և տնտեսական անպարիզում զանազան ժամանակ ծագած և իրանց յարմարաւոր վճիռն ստացած խնդիրներ: Սորա վերայ պէտք է աւելացնել երկրի նաև օրէնսդրական զործունէութեան

արդասիքը, որ «Մեծ Հրովարտակից» սկսած (Magna Charta libertatum, 1215)՝ հիմնական օրէնքների մի ամբողջ շարք է յառաջ բերել հետագայ դարերի ընթացքում:

Ոչ մէկ փորձ պետական կեանքում, ոչ մէկ վարչական կամ դատաստանական վաստակ չէ կորել անգլիացոց համար, որ ի հնուցհետէ գիտեցել են ամէն բանի գին դնել և ամէն բանից օգուտ քաղել իրան ժամանակին և ապագայի նկատմամբ: Այսպիսով է հաւաքուել այն քաղաքական, օրէնսդրական, վարչական և դատաստանական հարուստ ժառանգութիւնը, որ այսօր անգլիացոց փառք և պարծանք է բերում և որից նոքա չեն կարող հեշտութեամբ բաժանուել: Մի առանձին յարգանք և սէր են վայելում անգլիացոց մէջ աւանդական կարգերը, հինաւուրց սովորութիւնները, «մեծաց դիրքը», որոնց վերայ հիմնուած է և արդի անգլիական ամբողջ հասարակական կազմակերպութիւնը: Անգլիայի արդի ընտանեկան, ընկերական և քաղաքական կազմութեան շէնքն այն միջնադարեան հաստատութիւնների վերայ է կառուցուած, որ բոլոր միւս եւրոպական ազգերը ներկայ դարու սկզբից իրանց համարանպէտք համարեցին... Այստեղ պէտք է որոնել ազգային «առանձնութեանց» դերը, ազգային «հոգին» և հանճարը, որ արտայայտվում է որոշ պետական կարգերի ստեղծագործութեան մէջ, որ ընդհանուր պետական նպատակների հասնելու համար՝ իւր սեփական միջոցներն է յօրինում:

Նորութիւն, բարենորոգումն և քաղաքական առաջադիմութիւն Անգլիայի համար՝ առել է նախորդներից ստացած ժառանգութիւնը յորմարեցնել ժամանակակից պահանջներին և նոր նպատակներին, և այսկերպ շահեցնելով նորան յանձնել հետագայ սերնդին, որ սա էլ կարողանայ իւր գալիք պիտոյքներն և պահանջները նոյն աղբիւրից և հասարակական գրամագլխից լրացնել: Այն որ անցեալում իւր արմատը չունի, չէ կարող ներկայում պտուղներ տալ, և այն որ ներկայում և անցեալում իւր հիմքը չունի, չէ կարող և ապագայի համար յուսալի գրաւական ներկայացնել: Նորութիւնն իւր արժէքը կորցնում է անգլիացու աչքում, եթէ նա հէնց իւր ծնած օրից չէ կրում իր վերայ տեւականութեան և տոկունութեան նշանները, եթէ նա հէնց սկզբում յուսալի և շոշափելի նշաններով չը գրաւէ նորա հաւատարմութիւնը: Այսպիսով՝ բարենորոգումն և առաջադիմութիւն կարող են խոստանալ այն նորոգութիւնները, որ սերտ կապ ունին անգլիական փորձուած և պաշտելի դարձած կարգերի հետ... Այսկերպ ընթանալով են փոփոխուել և հետզհետէ նորոգուել դարերի ընթացքում Անգլիայի ընկերական հաստատութիւններն և քաղաքական կարգերը, որ անցեալ ժր դարում արդէն հասել էին իրանց սահմանադրական կազմութեանը:

Տասնևիններորդ դարն էլ իւր պահանջներն ուղղեց դէպի հռչակաւոր «սահմանադրական» կարգերը, և ներկայ դարու սկզբից նորոգութիւնները նույնպէս և Անգղիայի համար անխուսափելի եղան: 1832 թուից սկսած (Reform Bill) շարունակուեցին ևս բարենորոգումները, որ հասնում են մինչև Գլադստոնի ձեռնարկած և անգղիական պարլամենտին առաջարկած արդի վերափոխութիւնները: Մեր խօսքն առայժմ պարլամենտի ընտրողական կարգերի մասին է:

Անգղիական կարգերին համեմատ՝ պետական գործերին մասնակցում են հասարակական բոլոր այն տարրերը, որ իրանց որոշ կազմակերպութիւնն ունին, որ ընկերական կեանքում որոշ հասարակական ոյժ են ներկայացնում և այսպիսով՝ ասպարէզ են դուրս եկել միմեանց հետ մրցելու՝ թէ յանուն իրանց մասնաւոր շահերի և թէ ընդհանուրի օգտի համար: Այսպէս՝ պարլամենտի ընտրողական իրաւունքով օգտւում են՝ հասարակական որոշ դասակարգերը, քաղաքային և գաւառական (կոմսութիւն) համայնքները, հինգ նաւահանգիստները, համալսարաններն և այլն: Սոքա բոլորն իրանց երեսփոխանների միջոցաւ՝ ներկայանում են պարլամենտում իրեն որոշ կազմակերպութիւն ունեցող հաստատութիւններ (corporations), որ տէրութեան ընդհանուր օրէնսդրական և վարչական գործերը կառավարելով՝ ձգտում են իրանց ընկերական և հասարակական շահերն ապահովելու: Քաղաքական կազմակերպութեան կոչումն է՝ այս բազմակողմանի «շահերի» դասաւորելն և նոյա ներկայացուցիչներին ամէն մէկին իւր չափով ծառայեցնելն ընդհանուրի օգտին, պետական նպատակներին: Հասարակական իրաւանց չափով բաշխւում է նաև պետական պարտաւորութեանց բեռը այդ հասարակական տարրերի վերայ. ինչ չափով որ այս վերջիններն օգտւում են իրանց քաղաքական իրաւունքներով պետական գործերին մօտենակելիս, նոյն չափով էլ պարտաւոր են նոքա տէրութեան առաջ իրանց անձնական ծառայութիւնով և հարկերին մասնակցելով: Նա որ յանուն տէրութեան ամենաբարձր քաղաքական գիրք և իշխանութիւն է վայելում, նա և ամենամեծ անձնական ծառայութիւն մատուցանողն է տէրութեանը, նաև հարկերն ամենամեծ չափով է տալիս: Անգղիայի գաւառական վարչութեան՝ թէ զուտ տեղական և թէ ընդհանուր պետական պաշտօնների վարելն ընդհանուր պարտականութիւն է համարվում ժողովրդի համար, որի ունևոր դասակարգերը ձրի պէտք է ծառայեն՝ տէրութեան դրած կարգերին համեմատ: Բայց այս իհարկէ հարցի միմիայն մէկ կողմն է: Հասարակութեան անվարձ ծառայող անդամները սորա հետ մէկտեղ վայելում են պետական ամենախոշոր բարիքները. քաղաքական ազատութեան տուած բարիքները ոչ մէկ երկրում այնպէս չեն ապահովում ընդհանուր քաղաքացիական հաւասարութիւնն և ազատութիւնը, ինչպէս որ այդ տեղի ունի Անգղիայում: Եթէ անհաւա-

սարութեան վերայ կարելի է դեռ խօսել, այդ միմիայն այն մտքով, որ Անգղիայում նոյնպէս կան աւելորդներ և չունևորներ, այսինքն այն ընդհանուր տնտեսական և սօսիալական անհաւասարութիւնը, որ կարող է անհետանալ աշխարհիս երեսից այն ժամանակ միմիայն երբ մարդիկ կը դադարին մարդ լինելուց և կը թողնեն ընկերական կեանք վարելը... Իսկ ինչոր վերաբերում է իրաւական և քաղաքական հաւասարութեանը, սորա ապացոյցն է Անգղիայի այն փառաւոր քաղաքական պատմութիւնը, որ իւր էջերում պարունակում է այս գաղափարի դարգանալն և հետզհետէ ընդարձակուիլը, հասարակական նոր ոյժերի երևան գալուն և նոյա զարգանալուն համեմատ: Այսպէս՝ ունևորութեան սկզբունքը որ ընտրողական իրաւանց հիմքն և անհրաժեշտ պայմանն է համարվում Անգղիայում, այսօր այլ չափով են կշռում, քան թէ այդ միջին դարերում և ժը դարում էր: Նոյն իսկ ներկայ դարում այդ չափս երկու անգամ փոխուել է՝ 1832 և 1867 թուերին, որոնց վերայ կաւելանայ երևի ներկայ 1884 թուին ձեռնարկած փոփոխութիւնն էլ, որ աւելի ևս ձգտում է ընդլայնել պարլամենտի ընտրողական իրաւունքը: Հին հողատէրների ընտրողական իրաւունքն իւր ժամանակին տարածուեցաւ վաճառականաց և արհեստաւորաց դասակարգերի վերայ. այնուհետև (1867 թուին) այդ իրաւունքին արժանացան աշխատաւորների և բանուորների դասակարգը քաղաքներում. իսկ վերջին փոփոխութիւնները ձեռնարկուած են յօգուտ գիւղական ստոր դասակարգի, որ այդ քաղաքական իրաւունքի շնորհիւ՝ միջոց կուենայ գիւղական բանուորների շահերը պաշտպանելու անգղիական պարլամենտում, այնպէս ինչպէս որ այդ անում են բոլոր միւս դասակարգերն իրանց շահերի վերաբերութեամբ:

Ժողովրդի իրաւական և քաղաքական հաւասարութեան և ազատութեան պաշտպանն է՝ դատաստանը, որ ոչ մէկ երկրում այն փսեմ և փառաւոր դիրքը չունի, ինչոր վայելում է Անգղիայում: Ոչ մէկ ազգ՝ իր բոլոր սովորութիւններով, օրէնքներով և հաստատութիւններով չէ կարողացել մինչև ցայսօր այնպէս ապահովել իւր երկրի դատաստանական հաստատութիւններին անկախութիւնը, ինչպէս որ մենք այդ տեսնում ենք Անգղիայում: Այս ճշմարիտ անկախութեան շնորհիւն է որ Անգղիայի դատաւորը, ազատ մնալով ամէն մի արտաքին ճնշումից, իրաւունքի և արդարութեան անաչառ պաշտպան է հանդիսանում հասարակական ասպարիզում: Դատաւորի կամայականութեան առաջն առնողն է այն ընդհանուր անգղիական իրաւունքը (common law), որի սահմանից դուրս գալն արդէն յանցանք և չարագործութիւն է համարվում Անգղիայում, և որ ուրեմն ամէն անհատ կարող է հալածել բարձրագոյն ատեանների առաջև:

Այս դատաստանական ապահովութիւնն է որ ժողովրդի բոլոր դասակարգերի մէջ տարածել է իրաւաճանա-

չութեան և պարտաճանաչութեան զգացմունքն և վստահութիւնը, սորա շնորհիւն է նաեւ որ Անգղիայում սահմանադրական կարգերն իրանց վեհ նպատակին կարողանում են ծառայել, ամէն բան յանձնելով իրաւաճանաչ և ինքնավար հասարակութեանը, որ թէ գաւառական և թէ կենտրոնական կառավարութեան ղէկն իւր ձեռին ունի և ի վաղուց հետէ վայելում է սլարլամէնտական հզօրութիւնը (parlementarisme):

Յ. Տ.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՃԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՈՅ ԿՈՂՄԱՆԷ ԱՌ Ս. ՍԻՆՕԳԻՆ ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՈՒՂՂԵԱԼ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱԳՐՈՅՆ

Ամենապատիւ Տէր Մակար Սրբազան Արքեպիսկոպոս Մամիկոնեան արժանեւոր Տեղակալ Կաթողիկոսութեան Արարատեան Մայր Աթոռոյ Կաթողիկէ Սրբոյ Էջմիածնի.

Ամենապատիւ Սրբազան Եղբայր Ի Քրիստոս.

Ի պատասխանի պաշտօնական գրութեան մերոյ որ ի 1 ամսեանն Յունուարի աշուր ամի ընկալաք զհեռագիր Ամենապատուութեան Ձերոյ չ7 Փետրվար ի 26 Յունուար, որով ծանուցանէիք եթէ Սինօգին առաքեալ է արդէն չ30 Սեպտեմբերի անցելում 1883 ամի ընդ համարաւ 3091 զհրաւիրաւ ընտրութեան Նորոյ Հայրապետի ամենայն Հայոց:

Անագան ուրեմն ի 29 ամսեանն Յունուարի աշուր ամի աւանդեցաւ մեզ նոյն գրութիւն հրաւիրանայ Պատուական Սինօգին, որ և ընթերցաւ յԱղգային երեսփոխանական Ընդհանուր Ժողովի ԺԹ գումարման անդ նորա, ի տասներորդում աւուր ամսեանն Փետրուարի:

Սովին այսու գրութեամբ իւրով Սինօգին ծանուցեալ զվախճան և զԹաղումն արքիւնաշատ Տեառն Տեառն Գէորգայ Դ-ի, Հայրապետին ամենայն Հայոց և առաջի արարեալ զպատճառս չետաթողման աւուր ընտրութեան նորոյ Կաթողիկոսին մինչ ցեօթն ամսեանն Մայիսի տարւոյս աշտորիկ յանձն առնէր ինձ առ ընտրել Հայաստանի Մայրաքաղաքին Կ. Պոլսոյ զաշխարհական ոք պատգամաւոր, և հրաւիրէր զիս ընդ պատգամաւորին ընդ այնմիկ գտանիլ աչդը ի Ս. Էջմիածնին չեօթներորդում աւուր ամսեանն Մայիսի ի մասնակցութիւն ընտրութեան նորոյ Հայրապետին, ի զիմաց հոգեւորականաց և Ժողովրդականաց Հայոց՝ որ ի Մայրաքաղաքին:

Սինօգն ընդ գրութեանն ընդ այնմիկ առաքեալ է՝ յայս առաջին նուագ՝ հրաւիրաւ զառաւոր և երես յանուն քառասուն և երեք վիճակաւորաց և եթ Թուրքիաբնակ Հայոց, խնդրելով ի մէնջ զի առաքեսցուք զնոսին առ նոյն թեմակալ առաջնորդս, յորոց անուն ուղղեալ է նամականին, որպէս զի և իւրաքանչիւրն ի նոցանէ յանուն թեմի իւրոց տացէ պատգամաւորս երկուս՝ զմին եկեղեցական, և զմին աշխարհական. ասելով՝ իսկ յաղագս ընտրելոյ զաշխարհական պատգամաւորս ի զիմաց Հայապետաց Ժողովրդոց և պատգամաւորաց հոգեւորաց ամենայն հայաբնակ վիճակաց Օսմանեան Պետութեան, Սինօգ Ս. Էջմիածնի հաղորդէ ահա առաջնորդաց այնոցիկ վիճակաց առանձին առանձին ծա-

նուցագրովք: Եւ թէ՛ ինչ ոմին Սինօգս զլերսգրեալ ծանուցաբերոն առաքեալ ուղղակի առ Ամենապատիւ Սրբազանութիւն Ձեր ըստ նախնաւանդ սովորութեան՝ խնդրէ հասուցանել զայնս առ առաջնորդս վիճակաց՝ որք քնդ տեսչութեամբ Ձերով գտանին:

Նախնաւանդ սովորութիւն՝ զորմէ Սինօգն խօսի, անծանօթ է մեզ բոլորովն. և որպէս ի վեր անդը ասացաք, զայս առաջին անգամ տեսանեմք ի կեր արկեալ ի նմանէ վառն որոյ ի դէպ ևս է կոչել զայն նորակիցն, քան թէ՛ նախնաւանդ: Եւ արդարեւ ի 1836 ամի հետէ՝ ի հաստատութենէ ասեմք անտի նորոյ կարգադրութեան ի Ռուսաստան, թէ և զվախճան Կաթողիկոսաց, որպէս և զԺամանակ նորոյ ընտրութեան՝ ծանուցեալ է Սինօգն Պատրիարքարանիս սահայն սմա յանձնեալ է տեղեկացուցանել զթեմակալ Առաջնորդս Տաճկաստանեայց, և հրաւիրել զնոսա ի մասնակցութիւն նորոյ ընտրութեանն: Այսպէս ահա և ի 1865 ամի Սինօգն պաշտօնական գրութեամբ իւրով, որ ի 11 ամսեանն Սեպտեմբերի 1865 ամի, ընդ համարաւ 1616, ծանուցեալ զվախճան արժանաշիշատակ Տեառն Տեառն Մատթէոսի կաթողիկոսի, որպէս և զոր ընտրութեան յաջորդին. յանձն առնէ Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ Տեառն Պօղոսի հոգեւոյս Արքեպիսկոպոսի, հաղորդել զայն վիճակաւոր առաջնորդաց, որպէս զի մասնակցեցին նորոյ ընտրութեան, ասելով այսպէս. «Սրբազանութիւնն Ձեր . . . զայնմանէ պարտի հրատարակել և ընդ համայն վիճակս հաւատացեալս Ձերում Հոյութապետութեան, որպէս զի իւրաքանչիւր ոք ի վիճակաւոր Առաջնորդաց . . . կամ ինքնին շնորհաբեր լինի աշուր յԱթոռս ցնշանակեալն Ժամանակ ընտրութեան Հայոց Կաթողիկոսի, կամ հաւատացէ զպաշտօնն ալլում ումեք չեկեղեցականաց, զոր նայն դատէ նմին արժանի»:

Իսկ յաղագս ընտրելոյ զաշխարհական պատգամաւոր ի զիմաց . . . բոլոր Հայաբնակ քաղաքաց Օսմանեան Պետութեան առ ի մասնակցութիւն չընտրութիւն նորոյ Կաթողիկոսի, գրեցաք ահա զայգ ընդ ոմին առանձինն Քաղաքական Ժողովրդին Հայոց որ աչդը:

Ահա ասիկ տեսնէ Ձեր Ամենապատուութիւն, զի ոչ ըստ ասից Սինօգին նախնաւանդ է սովորութիւնն, այլ՝ նոր ամենայնիւ, առաքելոյ առ մէն մի թեմակալս Հայոց Տաճկաստանեայց հրաւիրաւ ի Ս. Էջմիածնէ ի մասնակցութիւն ընտրութեան նորոյ Կաթողիկոսի:

Եւ արդարեւ. այսմ այսպէս պարտ էր լինել, զի Պատրիարքն Հայոց Կ. Պոլսոյ գուրվ Փոխանորդ ընդհանրական Հայրապետին ամենայն Հայոց ի Տաճկաստան՝ ինքն միայն է միջնորդ ընդ Աթոռն Սուրբ և ընդ Ռիտ Նիկեղեցւոյն Հայաստանեայց, որ ի Թուրքիա: Վասն որոյ ինքն է որ յանուն թեմական եկեղեցեաց Հայրերոցս տայ զընծայական ի ձեռս առաջնորդ վարդապետաց առ Հայրապետն Սուրբ ի ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան: Ինքն է որ ի հաղորդակցութեան է ուղղակի ընդ ընդհանրական Հայրապետին՝ յանուն Կրօնական և Քաղաքական Ժողովոց, և նոյն իսկ յանուն աղգային երեսփոխանական ընդհանուր Ժողովոյն, որ որպէս յայտ է Ձերումդ Սրբազանութեան, օրինաւոր ներկայացուցիչն է Թուրքիաբնակ Հայոց բովանդակ:

Ահա նոյն ինքն Ս. Հայրապետն, որոյ էր և է իշխանութիւն՝ իբրեւ Հօր հասարակաց՝ մտանել ի հաղորդակցութիւն ուղղակի ընդ հօսն իւր, հաւատացեալ նմա ի Տեառնէ և չեկեղեցւոյն Հայաստանեայց, ուր ուրեք և գտանիցի, սակայն ի հոյ ժամանակաց անտի՝ երբ կամեցեալ է շնորհաձիւր կոնդակաւն օրհնել կամ պատուէր ինչ հրամանի տալ

Հայոց Տաճկաստանեայց—Եւրոպայի Հարապատ որդւոց, միշտ և Հանապազ ուղղեալ է զայն առ Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ, և ի ձեռն նորա Հաղորդեալ է զիւր բարձր պատուէր Հայրապետական առ Հօտն իւր սիրելի:

Արդ՝ եթէ և ընդ Հանրական Կաթողիկոսն անդամ ի նկատումն առեալ զքաղաքական կացութիւն Տաճկաստանեայց Հայոց, Հեռատես շրջահայեցութեամբ ջանան ըստ կարելւոյն չմտանել չուղղակի Հաղորդակցութիւն ընդ ժողովուրդս և ընդ Առաջնորդս Տաճկաստանեայց Հայոց. Կաթողիկոսունք ամենայն Հայոց ասեմք, զորո ճանաչէ պաշտօնապէս Պետութիւնն Օսմանեան, զիմորդ աչօր Սինոդն ձեռնեցէ լինի մտանել ի գրասօր Հաղորդակցութիւն ընդ թեմակալ Առաջնորդս և ընդ ժողովուրդս Հայոց որ ի Տաճկաստան, պահանջելով ևս զի ի ձեռն «*թուրքական իշխանութեան*» Հաղորդակցութիւն շրջաբերականք իւր, մինչդեռ տեղական Պետական իշխանութիւնն չճանաչէ զնա ընաւ. և նոյն իսկ եկեղեցին Հայաստանեայց՝ որ ի Տաճկաստան, ճանաչէ զնա և մեծարէ իբրեւ ժողով Հոգեւորական ի անօրինութիւն Հոգւոր գործոց եկեղեցւոյն Հայաստանեայց որ ի Ռուսաստան և եթ, որպէս է և մերս կենդրոնական Կրօնական ժողով, որ ընդ նախադաշնութեամբ Պատրիարքն Կոստանդնուպոլսոյ յանձնեմք զգործս Հոգեւորականս եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, որ ի Տաճկաստան, չունելով ընաւ չաւանդութիւն մտանել ի Հաղորդակցութիւն ուղղակի կամ անուղղակի ընդ որ և իցէ վիճակ օտարաստ Հայոց, թէ և՛ ժամանակաւորապէս թափուր գտանիցն Աթոռն Կոստանդնուպոլսոյ ի Պատրիարքէ իւրմէ:

Սինոդն և ի թիւ անդ շրջաբերականացն գործէ և այլ իմն թերութիւն, որոց ծանր են յոյժ Հետեւանք: Թիւ շրջաբերականացն ուղղելոց առ Առաջնորդս կողմանց մերոց է քառասուն և երեք, որք են՝

1. Թէքլիքապ, 2. Աղբիւնուպոլիս, 3. Վառնա, 4. Դանուբեան իշխանութիւն (Մուտս Վալաքիա), 5. Տրապիզոն, 6. Ճանիկ, 7. Շապին-Դարահիւս, 8. Թամզարա և Ամպտեր, 9. Ամասիա և Մարզուան, 10. Բեզովիա, 11. Սեբաստիա, 12. Կարին, 13. Վան, 14. Լիւն և Կուռց Անապատք, 15. Բասն, 16. Պայաղիտ, 17. Մուշ, 18. Քիւ, 19. Բաղէշ, 20. Դերջան, 21. Բարերդ, 22. Նըզկա, 23. Չիքուշ, 24. Բալու, 25. Չար-Սանճաք, 26. Խարբերդ, 27. Խուլէ Վանք և Չըհաճաք, 28. Արաբկիս, 29. Ակն, 30. Քէմալ, 31. Արցնի, 32. Կեսարիա, 33. Տիգրանակերտ, 34. Քրդաստան, 35. Նըսիւ, 36. Պաղտատ, 37. Դաղատիա, 38. Չմիւռնիա, 39. Նըկիտոս և Կրեւէ, 40. Պանտրմա, 41. Կուտիւնա, 42. Պրուսա, 43. Նիկոմիդիա:

Ի թուաբերութիւնէ աստի յայտնանէ երեկ թէ Սինոդն ընդունի ըսցի Պատրիարքական Աթոռս Կ. Պոլսոյ զվերոյնշանակեալ քառասուն և երկու վիճակս և եթ Հայոց ի Տաճկաստան. սակայն առաջնորդական վիճակք եկեղեցւոյն Հայաստանեայց ի Տաճկաստան են վառան և հիւսիս, որպէս արդէն Հոգեւոր Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ Տ. Պողոս Արքեպիսկոպոս ծանուցելով է կանխաւ Սինոդին ի 1866 ամի, ի քսան և վեց ամսեանն Պրատուի, ի ժամանակն նորոց ընտրութեան Կաթողիկոսի, յանուն ազգային երեսփոխանական Ընդհանուր Ժողովոյն Թոքթեքանի Հայոց: Քանզի կարծել թէ թեմական վիճակք Հայոց որ ընդ Հայաստանեայցութեամբ մեծի Հայրապետին և Մարգարոյն Պատրիարքն Կաթողիկէ Սրբոյ Էջմիածնի ի Տաճկաստան՝ իցեն անք և եթ որ կան ընդ ուղղակի իրաւանութեամբ Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ, է մեծ իմն և անհերքելի սխալանք: Թողեալ զի աչօր նոյն իսկ յետինքս

աչօքի վիճակք ընդ Պատրիարքութեանն Կ. Պոլսոյ են թուով քառասուն և հինգ. ըստ սրում թէ և յետ վերջինեալ թուաբերութեան 1866 ամի ի քսան և վեց եւեալ է անտի վիճակն Կարուց, սակայն փոխանակ ընդ աչօր՝ Պիւլիճիկ որ կալս ընդ առաջնորդութեամբ Կուտիւնայ, աչօր կալմէ առանձին իմն առաջնորդութիւն, յորոց վերայ նոյն ինքն Հոգեւոր Հայրապետն Տ. Տ. Վեորդ Գ. ձեռնադրեալ է եպիսկոպոս ի 1880 ամի, որպէս և գիտակ իսկ է Սինոդն. որով վիճակք Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ են քառասուն և հինգ: Սակայն թողեալ ասեմք զորոց զայս անձնութիւն, զոր գործէ Սինոդն ի թիւն թեմական առաջնորդութեանց Հայոց Տաճկաստանեայց. որով իրաւամբ արգեօք, կամ՝ սրմով խորհրդով Սինոդն թէ ի 1866 ամի և թէ զայս նուազ զառաջնորդական վիճակս, որք կան ընդ անմիջական Հոլուութեամբ Աթոռոցն Սոյ, Աղթամարայ և Երուսաղէմի, ի քսան հանէ ի վիճակէ անտի ընդհանրական Հայրապետին Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ որ ի Տաճկաստան, վիճակ որ կախեալ կայ զՊատրիարքն Կ. Պոլսոյ առաջն Օսմանեան Պետութեան և ազգիս ըստ իրաւանց փոխանորդութեան Նորա Կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց:

Արդ՝ եթէ ոչն երեքն Աթոռք՝ թեմական վիճակօքն իրեանց ենթարկեալ կան Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ, և սա ինքն կայ օտորագատեալ Առաքելական մեծի Աթոռոյն որ ի Ս. Էջմիածնի, ապա ուրեմն վիճակ Կաթողիկոսութեան Հայոց ի Տաճկաստան են աթոռքն առաջնորդականք Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ և Երուսաղէմի, և Կաթողիկոսութեանցն Սոյ և Աղթամարայ: Յետինքս աչօքի վիճակք Կաթողիկոսութեանք՝ գիտէ տարբէն Ձերդ Ամենապատուութիւն, թէ մասնականք են, և չկազմեն ընաւ, ոչ անկախ թեմ, և ոչ առանձին եկեղեցի, այլ՝ մասն են և նոքա եկեղեցւոյ Հայաստանեայց ընդ միով և եթ Հոլուապետաւ, որ է Հայրապետ ծաղաղոյն Պատրիարքն Արարատեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, և Հոգեւոր Տէրն և Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց: Զի եթէ չէր այս աչօքս, ուր է միութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, իբր ճշգրտելի տիտղոսն Արարատեան Հայրապետն գոլոյ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց եթէ կան որդիք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ որք արտաքոյ փարախի Հոլուապետութեան նորա գտանիցին: Եւ միթէ չաջորդն սրբոց Առաքելոց Թադէլ և Բարթողիմէոյ չՀոլուիցէ, այլ ևս զՀօտն զոր ծնան նոքա ի Քրիստոս, և զորոց Աթոռն Ժառանգեաց լուսաւորէն Հոգւոց մերոց Տէր Սուրբ Դերգոր, առանգելով զայն յաջորդացն իւրոց անուամբ և իրաւամբ Հայրապետութեան միոյ, Սուրբ Կաթողիկէ և Առաքելական եկեղեցւոյ Հայաստանեայց:

Ի նկատումն առեալ զայս ճշմարտութիւն Ազգային Երեսփոխանական Ընդհանուր Ժողովն Հայոց որ ի Տաճկաստան, Հրաւերեաց ի 1866 ամի ի ձեռն Հոգեւոր Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ Տ. Պողոս Արքեպիսկոպոս Կաթողիկէ Սոյ, Աղթամարայ և Երուսաղէմի մասնակցել յայնժամ ընտրութեան նորոց Կաթողիկոսին, և արդարեւ աթոռքն աչօքի և առաքելոյն ի ժամանակն յայնմիկ փոխանորդս առանձինն, որք յանուն նոցա մասնակցեան քուէարկութեան ի վիճակային Համագումար Ժողովն եկեղեցականաց, որպէս և յետոյ ուրեմն յԱզգային Երեսփոխանական ընդհանուր Ժողովն, առաջն առնելով զերեսին աթոռոն զայնոսիկ և զթեմական վիճակս նոցին: Այսով օրինակեալ ընտրութիւնն այն եղև ընդհանրութեան անտի որդեոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ անուանոց ի Տաճկաստան և ի սահմանս իշխանութեան նորա:

Այս ամենայն պատճառով իմն է եղել թիւն, որ ծա-
նոթ է Սինդիկ ի պաշտօնական տեղեկագրութեան անտի
Հոգեւոր Պատրիարքին Կ. Պօլսոյ Տ. Պօղոսի Արքեպիսկոպոսի
գրեւոր յանուն Աղգային երեսփոխանական ընդհանուր ժո-
ղովոյն, որ ի 26 ամսեանն Օգոստոսի 1866 ամի, որ ոչ միայն
գտանի ի Դիւանի անդ Սրբոյ և մեծի Աթոռոյդ, որպէս և ի
գիււանս անդ Պատրիարքարանոցն Կ. Պօլսոյ և Երուսաղէմի,
և Աթոռոյն Սոյ և Աղթամարոյ, այլ և Պատճէն իւրա հա-
տարակցաւ յԱրքեպիսկոպոսական ամսագրութիւն Ս. Աթո-
ռոյդ, ի թիւն ժԱրդ ամսեանն նոյեմբերի 188 թ ամի:

Յետ ճշգրտելոյ Համառօտիւ գալստ ամենայն՝ աստու-
ցոյք իւրեպէս, թէ ընդէն Աղգային երեսփոխանական ընդ-
հանուր ժողովն Հայոց Տաճկաստանեայց սահմանեայց չեա
Հաստէն և աղգաւոր Հարկաւորութեանց, չառանձին գու-
մարմունս իւր անդ Թ, Ժ. ք. ԺԱ. ք. և ԺԲ. ք. 188 թ շրջանի,
ըստ եղանակի ընտրութեան 1866 ամի մասնակցել և չալս
նորոգ ընտրութիւն կաթողիկոսական, որպէս կանխեցաք զընդ
առ Ամենապատուութիւն Ձեր ի 1 ամսեանն Յունուարի աշտ
ամի:

Աղգային երեսփոխանական ընդհանուր ժողովն ի վե-
րջիշեալ գումարմունս իւր անդ վարեցաւ, և պարտ էր վա-
րել, ըստ նախորդ ժամանակին, յորում գրեալ էր արգէն առ
Սինդիկ ասելով, «Տեսեալ (Աղգային ժողովն) զի ընտրական
կարգադրութիւնս այս (առաջարկեալն չալսեալ ի Սինդիկն
ի 11 ամսեանն սեպտեմբերի 1865 ամի) որ թերեւ Համա-
ձայն իցէ կանոնադրութեան եկեղեցական Վարչութեան մե-
րաջնէն Ռոստատանեայց, այլ ոչ ի զէպ գալ ընաւին Թուր-
քիաքանակ Հայկազանց քաղաքական վիճակի պարագայեց
որք պահանջեն՝ միայն ի ձեռն պաշտօնական գլխոյ Աղ-
գին, այն է՝ Պատրիարքին Կ. Պօլսոյ, և ընդ իւրին նախա-
դաշութեամբ կարգեալ Աղգային Կեղծօնական ժողովոյ, ու-
նեւ պաշտօնական չարութեան ընդ համայն Համադրիս
օտարաբնակս... վասն որոյ և աղգային երեսփոխանական
ընդհանուր ժողովն սահմանեայց զմասնակցութիւն Թիւր-
քիաքանակ Հայոցս ընտրութիւն Հայրապետին ամենայն Հա-
յոց առնել ոչ ի վիճակաւորացն և ի ժողովրդականաց պատ-
գամաւորս, և կամ, քուստս առանձինն խնդրելով ըստ Սի-
նդիկ, որ նոր իմն է կանոնի ընտրութեան, և ոչ երբէք ի
գործ կեղեւ աստանոր ի մէջ մերս Այլ զՀամօրէն Տաճկաս-
տանի և Կանսթանուպոլսոյ աշխարհաց Հայրեայն ընդունել ի
մասնակցութիւն ընտրութեան Հայրապետին ամենայն Հա-
յոց ըստ կարգաց վաղնջուց և օրինաց Հայաստանեայց մի,
Սուրբ Կաթողիկէ և Առաքելական Եկեղեցւոյ»:

Նւ արգարեւ, վաղնջուց օրէնք և կարգ Հայաստանեայց
Եկեղեցւոյ որ ի Տաճկաստան, ի մասնակցութիւն ընտրու-
թեան Հայրապետին ամենայն Հայոց՝ եղեալ է այսպէս:
Աթոռն Պատրիարքութեան Կ. Պօլսոյ, Հոգեւորական և աշ-
խարհական ժողովութեան իւրովք՝ Համարեալ է առաջն Աղգին
և Օսմանեան Պետութեան ներկայացուցիչ Եկեղեցւոյն Հայ-
աստանեայց Համօրէն որ ի Տաճկաստան: Այս այսպէս ըն-
կալեալ է ի սկզբանց անտի Հաստատութեան Աթոռոյ Պատ-
րիարքութեան Հայոց որ ի Կ. Պօլսոյ, առանց ընաւ խնդիր
անդամ լինելոյ ի թեմական առաջնորդութեանց եղելոց ընդ
կրօնատութեամբ Պատրիարքական Աթոռոյն Կ. Պօլսոյ չա-
նուն փոխանորդութեան Հայրապետին ամենայն Հայոց:

Յորժամ Թուրքիաքանակ աղգն Հայոց ցանկացաւ զի Աղ-
գային ժողովն և իշխանութիւն կանոնադրեցին գրաւոր
կանոնադրութեամբ ի 1860 ամի, խմբադրեցաւ չալսեալ
Սահմանադրութիւնն, որ և վաւերացաւ ի 1863 ամի ի Պե-

տութեանն Օսմանեանց, և հանց ի կարգս և ի Հաստատ օրե-
նաց և օրինադրոց Օսմանեան Պետութեան:

Սոյն այս Սահմանադրութիւն՝ ոչ իւրապէս ինչ է,
այլ խմբադրութիւն արտօնութեանց կարգաց և կանոնաց,
որովք վարէր Պատրիարքութիւնն Կ. Պօլսոյ ի սկզբանց ան-
տի Հաստատութեան իւրոյ:

Ներքոյ յօդուած Հիմնական սկզբանց Սահմանադրու-
թեանն այնպիսի՝ ասէ:

«Աղգին պարտականութիւնն է... Հայաստանեայց
Եկեղեցւոյ գաւառութիւնն և առանգութիւնն անարատ
պահել»:

Վաթուհներոյ առաջններոյ արամադրութեան Սահ-
մանադրութեանն այսորիկ խօսելով զիրաւանց և զգումար-
մանէ Աղգային երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյն՝ տայ
«... և էլ զերաւունս մասնակցութեան ընտրութեան Հայրա-
պետին ամենայն Հայոց, ասելով չերկրորդում անդ պարեւ-
ութեան, ԲԲ. (Ընդհանուր ժողովը կը գումարել) Կաթողիկո-
սի ընտրութեան մասնակցից ըլլալու Համար»:

Ըստ որում՝
սոյն այս աղգային երեսփոխանական ընդհանուր ժողովն,
ընդ նախադաշութեամբ Պատրիարքին Կ. Պօլսոյ՝ որպէս կան-
խեցաք ասել, է միակ և օրինաւոր ներկայացուցիչ ամենայն
թեմական վիճակաց եղելոց ընդ կրօնատութեամբ Պատրի-
արքութեան Կ. Պօլսոյ և Երուսաղէմի, և մասնական Կաթո-
ղիկոսութեանցն Սոյ և Աղթամարոյ առաջն պետութեան
Օսմանեան և աղգին:

Արդ՝ ոչ ի թէ, որպէս կարծին ոմանք, Սահմանադրու-
թիւնն է որ ետ զայս իրաւունս Աղգային երեսփոխանական
ընդհանուր ժողովոյն Տաճկաստանեայց, այլ՝ ի չորից և ա-
ւելի դարուց հետէ այս իրաւունք էին Աղգային երեսփոխա-
նական ընդհանուր ժողովոյն, կաղնելոց ընդ նախադաշու-
թեամբ Պատրիարքին Կ. Պօլսոյ ի բարձրատիճան և չալս
Եկեղեցականաց մայրաքաղաքիս, որպէս և չամիրացից և չա-
ւագ արհեստաւորաց (հանաֆ): Սահմանադրութիւնն՝ ըստ
«... և էթ արար զայս Աղգային երեսփոխանական ընդհա-
նուր ժողով, որով և առաւել ևս արժանացաւ նա լինել օրե-
նաւոր ներկայացուցիչ Աղգին, ըստ որում մէն մի անգամք
նորա թէ կեղեցականք և թէ աշխարհականք ընտրեալք
են իբրեւ պատգամաւորք, եկեղեցականքն լիկեղեցական կար-
գէ, և աշխարհականքն՝ չաշխարհական գասէ: Նւ մինչ ի
հիւսմն անդ Աղգային երեսփոխանական ընդհանուր ժողովն,
որ չառաջ քան զՍահմանադրութիւնն, անգամք էին նշա-
նաւոր Պօլսեցի Հայք և էթ, այժմ շնորհիւ Սահմանադ-
րութեանն ոչ միայն մէն մի արաւարձան Կ. Պօլսոյ, այլ և
կրօնքանչիւր թեմական վիճակ ընտրէ զիւր Երեսփոխանոս,
և առաքէ յանդամակցութիւն Աղգ. Երեսփոխանական Ընդ-
հանուր ժողովոյն, որով ի կեղծօնական մեծի ժողովին չալս-
միկ ներկայանան ամենայն թեմական վիճակք ի ձեռն պատ-
գամաւորաց ընտրելոց ժողովրդական քուէարկութեամբ:

Ահա տեսանի յայտնապէս, զի աղգային այս Երեսփո-
խանական Ընդհանուր ժողով ի վաղեմի բաղմադրեան ի-
րաւանց ունի կառարեւապէս իրաւունս մասնակցելոյ չրնա-
րութիւն ընդհանրական Հայրապետին Արարատեան Մայր
Աթոռոյ Սրբոյ Եղիշածնի, յանուն և ի զինաց ամենայն
Հայոց եղելոց ընդ կրօնատութեամբ Պատրիարքութեան Հայ-
ոց Կ. Պօլսոյ: Չոյն զայս անբաժարելի իրաւունս իւր
գործադրեալ է ցարդ Աղգային երեսփոխանական Ընդհանուր
ժողովն այն մեծ՝ ոչ միայն չառաջ քան զՍահմանադրու-
թիւն Թուրքիաքանակ Հայոց և նախ քան զՊալատիկան Ռու-
սահայոց, այլ և չեա Հաստատութեան երկրոյն, ևս կանո-
նադրութեանց: Բաց ասել՝ զոյն զայս իրաւունս Աղգա-

յին երեսփոխանական Բնդհանուր ժողովոյն ոչ միայն ընկալեալ է Տէրութիւնն Օսմանեանց, այլ և նոյն ինքն Պետութիւնն ամենայն Ռուսաց, զի Պատրիարքութիւնն Կ. Պօլսոյ աշուտ օրինակաւ և եթ մասնակցեալ է ընտրութեան Կաթողիկոսաց նոյն իսկ յաւարտ Պալատէնեայի:

Արդէն Ձերդ Ամենապատուութիւն որ անձամբ իսկ իբրև Հրաւիրակ Ս. Աթուոյն ի 1858 ամի գտաւ ի մայրաքաղաքն, գիտել գիտէ զայս ամենայն, որպէս և զանցս, որ անցին ի ժամանակն անդ ընտրութեան Տ. Տ. Գէորգայ Ի-ի երջանկալիչատակ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:

Արդ՝ կարգադրութիւն զոր Հաղորդէ մեզ Սինոդն զեղանակէ ընտրութեան Հայրապետին ամենայն Հայոց, եթ օրինաւոր և զորադրելի իսկ Համարելի ի Ռուսաստանեայց Հայոց, սակայն ոչ բնաւ ի զէս զայ զարջական գրութեան թուրքերեան Հայոցս, զոր ընկալեալ ունիմք ի գարաւոր ժամանակաց հետէ:

Ահա ի վերայ հիմանցս այսոցիկ եղև վերջնական վճիռ Ազգային երեսփոխանական Բնդհանուր ժողովոյն, զոր ի վեր անդր չիշեցաք, և որպէս ցուցաք, կարծեմք, թէ ոչ նոր ինչ է վճիռն, ոչ նորագիւտ կանոն և ոչ շորթումն իւրաւանց թեմական առաջնորդութեանց հոգեւորականաց և ժողովրդականաց, այլ՝ շարունակութիւն օրինաց և կանոնաց որովք վարեալ է միշտ Պատրիարքական Աթուոն Կ. Պօլսոյ առաջ ժողովով իւրով ի մասնակցութիւն ընտրութեան անդ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, չանուն և ի գլմաց Համօրէն Առաջնորդութեանց թուրքերեան Հայոց:

Աւարտ տամք որեմն պատասխանազոյ մեր աշտնիկ, որ գրեցաւ խորհրդակցութեամբ Կաթողիկոսական Յանձնա-ժողովոյն և ըստ վճռոյ, Ազգային երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյն, ծանուցանելով Ձերմդ Ամենապատուութեան և պատուական Սինոդիկ, թէ՛ ըստ գրելոյ մեր առ Բարձր Սրբազնութիւնն Ձեր ի 1 ամսեանն յաւարտել աշտնիկ, և զայս նուազ Ազգային երեսփոխանական ընդհանուր ժողովն մասնակցեցի ընտրութեան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց ըստ հիւանդ եղանակի 1866 ամի: Եւ արդէն իսկ ըստ այնմ ձեռնամուխ եղեալ է մեր ընտրական գործողութեանց, և չկարեմք փոփոխել զտրամադրութիւնս ընտրական օրինաց մերոց, զի չէ մեզ մարթ օտար իմն եղանակաւ զալ ի մասնակցութիւն ընտրութեան Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց:

Աներկբայ իսկ եմք, Սրբազան Տէր, զի չառացելոցս չաչցանէ քաղ իսկ խեղամուտ լինելի Ձերդ Ամենապատուութիւն, որպէս և Սինոդն պատուական, թէ ոչ այլ ինչ ունիմք մեք ի կէտ նպատակի, բայց եթէ զօգուտ Համօրէն ազգին, որպէս և զմիութիւն, զշնորհութիւն և զազատութիւն ուղղափառ և Սուրբ Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց: Եւ ի սոյն վախճան ոչ այլով իւր օրինակաւ կարեմք մեք Հասանել, բայց եթէ պինդ ունեւելով զկանոն և զաւանդութիւնս, որոց պատկառ կացին Հարք մեր, և որոց պարտէ և մեզ հեռատեոս ոգւով մնալ Հաւատարիմ:

Յամի Տեառն 1884 ի 11 ամսեանն փետրուարի և Վաղդ. Թումանի ՌՅԼԳ:

Ի Պատրիարքարանի Հայոց Կ. Պօլսոյ:

Մնամ կղբալրանուէր ողջունիւ ի Քրիստոս Յիսուս և յոյն մեր ամենեցուն Աղօթակից եղբայր Նախագահ Ազգային երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյ Հայոց Տաճկաստանեայց:

Ներքէն Արքեպիսկոպոս

Ատենազալիր Յաջի Գալպէն Ատենապետ Բ. Աւարտեան
Թիւ 220

*
* *

»Նօվօ՛ճ աղաղակնի՛ք՝ ամենօրեայ թերթի Ձե 96-ի մէջ կարդում ենք Հետեւեալ ուշադրութեան արժանի առաջնորդող յօդուածը:

»Ուր որ ժողովուած են երեք գերմանացի, երկուսը երրորդին տոննապետ են ընտրում.—այս աղգի բնաւորութիւնը որոշող յատկանիշն է սա, որ ամենայն տեղ և ամենայն համագամանքում վարվում է դործնականապէս: Նոյնպէս չափազանցութիւն արած չենք լինիլ, եթէ ասենք, որ ձգտումը գէպի կրթութիւնը այն ամենախոշոր յատկանիշներից մէկն է, որով զանազանվում են Հայերը մեր երկրի միւս աղգաբնակութիւններից: Կատարելի չի կարող ենթարկուել այն երեւոյթը որ տեղական թէ պետական և թէ մասնաւոր ուսումնարանները լինեն այս աղգի ուսումնատեղից պատկերով: Բաւական է հարեանցի թերթի Կովկասի ուսումնական շրջանի պ. Հոգաբարձուի ձեռքով հրատարակուած սրէկ մի հաշիւ, այս ճշմարտութեան մէջ համոզուելու համար:

Եւ եթէ չմոռանանք միւսնոյն ժամանակ, թէ որքան անբաւարար է ուսումնարանների թիւը Կովկասում մինչև անգամ ներկայումս, չ'խօսելով դեռ ևս մօտիկ անցեալի մասին, ապա ինքն բոս ինքեան հատկանալի կը լինի այն ինքնագործունէութիւնը, որ մեր Հայերը արտաշայտում են գրգռողական գործում:

Թխական ուսումնարանը, այս հանգամանքների շնորհիւ առանձին հոգածութեան առարկայ է դարձած: Հոգեւորականութեան անընդմիջական խնամատարութեան ներքոյ նա վայելում է ծխականների կողմից ամենաքնքշէ հոգացողութիւն: Կամաւոր տուրքերը ուսումնարանաց պաշտպանութեան համար, ձրի դատաւարութիւնը—սոքա այնպիսի երևոյթներ են, որոնք Հայերի համար չեն կարող անսովոր համարուել: Ինչպէս որ երբեմն աստուածասէր կտակալատարը իւր հարստութիւնը եկեղեցիներին էր զոհում, նոյնպէս էլ այժմ պարզեաւորութեան իրաւունքը ուսումնարանին է ընկել: Մօտեւում մեր նահանգական դատարաններից մէկը մի կտակ հաստատեց, որով կտակալատար կինը իւրբոլոր հարստութիւնը 700 ռուբլի—բաժանել էր իւր ամուսնի և ուսումնարանի մէջ՝ մարդուն 300 ռ. իսկ ուսումնարանին 400 ռ. տալով: Թիֆլիսի եկեղեցիներից մէկի դրանը սղորմութիւն հաւաքող աղքատ օրինակը, որ իւր բոլոր կարողութիւնը, 100 ռուբլուց միայն բաղկացած, կտակեց այդ եկեղեցւոյ բախում հիմնած ծաղկոց—ուսումնարանին, այն եկեղեցւոյ, որի բաղը նորա ապրուստի միակ աղբիւրն էր, արտաքոյ կարգի մի երևոյթ է նոյնպէս:

Միև նոյն ժամանակ բարձրագոյն կառավարութիւնը միշտ ընդունել է Հայոց հոգեւորականութեան իրաւունքը կրթել հոգեւոր-բարոյական դատարարականութեամբ իւր հօտի երկտաւարութիւնը և ներքին գործոց նախարարի այս օրինակ չաբաբերութիւնը գէպի Հայոց ուսումնարանները, որի կառավարութեան տակ գտնվում էին սոքա, զգալի կերպով նպատած է Հայոց ուսումնարանների բաղմանալուն և նոցա բարգաւաճմանը: Այսպէս, երբ 1875 թուականին իշխան Բագրատիւն Մուխրանսկին, որ այն ժամանակ Կովկասի փոխարքայի գլխաւոր կառավարութեան պետն էր, առեթ առնելով այն դժուարութիւնները, որոց հանդիպել էր ժողովրդական ուսումնարանաց տեսուչը Քութայիսի Հայոց ծխական ուսումնարաններին այցելելիս, խնդրեց բացաւրել, իրաւունք ունի արդեօք Հայոց հոգեւոր իշխանութիւնը բանալ միմիայն ծխական ուսումնարաններ տարական դասընթացքով, թէ կարող է բանալ և ընդհանուր կրթողական ուսումնարաններ աւելի ընդարձակ դասընթացքով, որի մէջ մտնէին նաև ընդհանուր կրթողական գիտութեանց դաստաւանդութիւնը—այն

ժամանակ ներքին գործոց նախարարը բացառապես, որ «Հայոց կաթողիկոսը իրաւունք ունի, առանց թուղթուղթի ինքնուրուշ ուսումնարաններ շրջանի հոգաբարձուից, բանալ ուսումնարաններ աւելի ընդարձակ և լրիւ դասընթացով՝ այն պայմանով, սակայն, որ այս ուսումնարաններում ուսուցիչները, ուսուցիչ պատմութեան և աշխարհագրութեան դասուսանողները ժողովրդական ուսումնարանաց տեսուչներին հսկողութեան տակ լինին»:

Այս բացառութիւնը մի նոր դարձ տուեց Հայոց ծխական ուսումնարանները բաղմանալուն և այդ օրից սկիզբն առան մի ամբողջ շարք ուսումնարաններ չամարեան պրոգրիմնադիւան դասընթացով, բացուեցան մանաւանդ բաղմանութիւն իրաւունք ուսումնարաններ ինչպէս Թիֆլիսում, այնպէս էլ դասուսանողներ, յետ ընկած քաղաքներում և շէնքերում որոնց մէջ մինչև այսօր իսկ չկան Համապատասխան պետական ուսումնարաններ:

Այս ուսումնարաններում դասուսանողութիւնը կատարուիւմ է Հայոց լեզուով, ընդ սմին ուսուցիչներն ուսուցողը այնքան բաւարար է, որ օրիորդները, որոնք, օրինակ, աւարդում են իրանց դասընթացը Թիֆլիսի Մարկոմեան կամ Գալեանեան ուսումնարաններում, ազատ մտնում են օրիորդական դիմնադիւնի Համապատասխան դասարանը:

Մեր երկրւոյ թուով Հրատարակած Կողմիտի Հայոց ուսումնարաններին վերաբերեալ նոր կանոնադրութեան զօրութեամբ, բոլոր այն եկեղեցական ուսումնարանները, որոնք տարեկան ուսումնարանի շրջանից դուրս են գալիս, և ունին երկու դաստանից կամ երկու իւր յաջորդող դասարաններէ աւելի բաժանմունքներ, կատարելապէս հաւատարմութեամբ մասնաւոր ուսումնարաններին և մասնաւոր ուսումնարանաց պէս ենթարկուիւմ են ուսումնական վարչութեան հրահրութեանը:

Ինչ հետեանքներ կունենայ արդեօք սոյն ուսումնարանները մի վարչութիւնից միւս վարչութեան ձեռք չանձնելը՝ մենք գիտ և չենք իմանում, բայց չենք կարող անկեղծօրէն ցանկութիւն չ'յայտնել, որ մեր տեղական ուսումնարան վարչութիւնը այն սկզբունքներով առաջնորդուի, որոնք լուսաւորութեան նախարարութիւնը որպէս հիմք է ընդունած Հայերի մէջ տարեկան ժողովրդական կրթութիւն տարածելու, որը և տուել է, կարելի է ասել, այդպիսի փաշտուն հետեանքներ, բաւականաչափ բաղմանքներով ընդհանուր կրթութիւն մատակարարող ուսումնարանաց թիւը, առանց ծանրաբեռնելու արքունական գանձարանը:

Չպիտի մոռանալ և այն, որ բարձրագոյն յայտարարած Հրամանը ինքնին չէ հրքում նշնապէս բարձրագոյն հաստատեալ կանոնները մարտի 11-ին 1836 թուի Հայոց եկեղեցու մասին, և 22 նոյեմբերի 1873 թուի և 19 յուլիս 1874 թուի Հայոց եկեղեցական ուսումնարաններին մասին, այլ միայն ընդարձակուիլ նորոն:

Բարձրագոյն կամքը, որքան մենք ենք հասկանում, նպատակ ունի գլխաւորապէս բոլոր կրթական գործը կենդանացնել մի վարչութեան ձեռքում, որին ձգտում էր պետութիւնը դեռ ևս 1828 թուից, առանց իհարկէ սահմանափակելու այն իրաւունքներն ու արտօնութիւնները, որոնք շնորհաւոր են Հայոց եկեղեցուն 1836 թ. կանոնադրութեամբ:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՌԵՒՏՈՒՐԸ

(Շարունակութիւն)

ՆԵՐԿՐԻ ՀԱՍՍԱԿ ԴԻՐԲԸ

Մտնվա, մարտի 23-ին 1884 թ.

Այս անգամ ես բառ առ բառ թարգմանում եմ պ. Մակարովի յօդուածի երկրորդ կէտը. ուր շատ ակներև կերպով երևում է հեղինակի կեղծ անաչառութիւնը Հայերիս վերաբերութեամբ:

«Ընդհանուր եղբայրացութիւնը, որին ես հասցնում եմ մտք զննելով Անդրկովկասի ներկայ դրութիւնը, կայանում է այն խորին համոզմունքի մէջ, թէ այս ճոխագոյն երկրը իւր ընտանի հարստութեամբ գտնուիւմ է չափազանց աննպատ տնտեսական պայմաններին մէջ այն պատճառով, որ երկրիս բոլոր արդիւնաբերութիւնը շահում են միայն Հայերը, որոնք, գրաւելուց յետոյ բոլոր առեւտուրը, ձգնում են աշխարհական առաւելութիւն ևս ստանալ և աշխատում են ձեռք բերել կառավարչական պաշտօններ:

Այսպիսի մի համոզմունք իմ մէջ կախացաւ բաղմանութիւն իրողութիւններէ, որ անչարմար եմ դատում հրատարակել (?)

Առանձին նշանակութիւն չտալով իմ անձնական հաշուաքիս, անհրաժեշտ եմ համարում մէջ բերել այստեղ Կովկասեցիական անձանց վկայութիւնները ևս և այն ինչ որ ասում է բաղմանքը լուրը և այս ոչ թէ լրոյ վրայ մի որեւիցէ կարծիք հիմնելու գիտաւորութեամբ, ոչ, այլ նորա համար, որ երբեմն ակնից զննել մարդոց զրոյցներին շատ օգտակար է լինում գործնական տեսակէտից:

Ներածենք նախ և առաջ պ. Ջելինսկու կարծիքը, որին չէ կարելի կատարել, որ թշնամաբար վերաբերվի դէպի Հայերը, որովհետեւ ինքն գոյով կիսահայկական ծագումից և ուսումնասիրելով Անդրկովկասի տնտեսական դրութիւնը, իւր յօդուածներին մէջ ցոյց է տալիս ոչ միայն լիակատար անաչառութիւն, այլ առաւել լաւ տրամադրութեամբ է երևում դէպի Հայերը: Ներանեան նահանգի՝ Նախիջևան, Օրդուբադ և Գարալակեօղ գաւառներն նկարագրելիս, խօսելով Հայերի մասին՝ պ. Ջելինսկին այսպէս է որոշում նորա բնաւորութիւնը «ստար աղբերի մէջ վարած կեանքը, համարեա թէ, փոփոխել է Հայերի առանձնաչափութիւնները, թուալցել է նոցա արեւական սքին, դարգացրել է նոցա մէջ ծածկամբտութիւն, խորամանկութիւնը, ընչասիրութիւն, որ դարձել է նոցա համար միակ միջոց ապահով կենցաղավարութեան», (ախ ссорничеъ свѣдѣннй о Кавказѣ. Томъ VII, երևո 241):

Անդրկովկասի Հայերի մեծագոյն մասն կիւմ է Պարսկաստանից և Թուրքիայից: Հայոց գեղական ժողովուրդը պահպանել է շատ գեղեցիկ յատկութիւններ, բայց գեղադաբար նոյն չէ կարելի ասել քաղաքների բնակչաց մասին: Անտարակոյս՝ բացառութիւններ ևս կան, բայց մեր խօսքը ընդհանուր վերայ է: Անդրկովկասի Հայոց ձեռքում կենտրոնացած են բոլոր նշանաւոր գումարները, որ նոքա վատակել են միայն զօրքի համար ապրուստ և հագնելիք մատակարարելով: Համբաւ է տարածուած, որ իբր թէ սմանք մեծ գումարներ են դեղել կամուր սնանկութեան, կոնտրաբանդի և կեղծ թղթադրամի միջնորդութեամբ:

Ասում են թէ երևոր Հայերի համար միանգամայն օտար են այս երկրի շահերը, ուր նոքա սուք հաստատեցին,

*
*
*

փողը նույն գլխավոր նպատակին է և փող վաստակելու համար՝ ներքին են ամենայն միջոցներ: Մեծ գումարները տեղ գառնալով, հաջը արդեն վախում է նոր ձեռնարկութեան հետամուտ լինել, այլ անշարժ կաշք է դնում կամ ձեռք բերելով տոկոսները լիզթեր բացում է սեզանաւորել հոնտոր և պարապում է դիտկոնտի: Սրտաքին առեւտուր մղելիս հաջը չաճախակի թանգադին ապրանքը խառնում է վատի հետ և դորանով նուազացնում է նորա պահանջը և գինը արտա-սահմանում, միևնույն ժամանակ ճնշելով գիւղական բնակիչ-ներին իւր գնող-գործակատներին ձեռքով, նա խոնդոտ-ներ է յարուցանում երկրի բարգաւաճութեան գէմ և արգե-լում է ժողովրդին լրացնելու իւր կենսական, առօրեայ պե-տոյքները:

Անդրկովկասի բոլոր բնակիչներին թիւը հասնում է մինչև 3,697,275 հոգի, որոնցից հայերը միայն 682,518 հոգի են. սակայն դրով բուն բնակիչներ քաղաքներում և գրաւելով բոլոր առեւտուրը, կասեմ աւելին, ամբողջ անտե-ստիկան վիճակը երկրիս, հայերը մեծ եռանդով պահպանում են իրանց բռնած դիրքը և աշխատում են, ըստ կարողու-թեան չափ ամրացնել իրերի ներկայ դրութիւնը. նոցա նա-խանձը դէպի ուրիշ, ոչ հայի ձեռնարկած դործը ծաղրածու-թեան է արժանի: Այսպիսի հանգամանքները աննպատու լի-նելով Անդրկովկասի ապագայի համար, վնասակար են ուսումնայ առեւտուրի և վաճառականութեան:

Հայոց վաճառականները իբրև միջնորդ ուսում առնու-րի Անդրկովկասում, աշխատում են միջին վաճառատեղերում գնել վատ չատկութեան ապրանքները և այն էլ երկար ժա-մանակամիջոցով: Ռուսաց ապրանքների ստորութեան պատ-ճառով՝ կառավարութեան բարձր պաշտօնեայինների մտքում համարվում էր և դուրսը, որ իբր թէ թանգապրանք կամ բնաւ չկայ և կամ շատ քիչ է. այստեղից-նոցա համար կոնտ-րաբանդը շատ բնական երևոյթ է դարձել:

Անդրկովկասի առեւտուրի ներկայ դրութիւնը ուսում-նասիրելու ժամանակ, ինչ անդադար զբաղեցնում էր հե-տեւալ միտքը՝ թէ որպիսի միջոցներով հնարաւոր է անմի-ջապէս սերտ յարաբերութիւն կապել մեր ներքին վաճառա-տեղեաց և Անդրկովկասի մէջ: Այ հարցով ես բազմեցու դե-մում էի Կովկասում միշտ բնակուող անձանց, յուսալով նո-ցանից մի գրական պատասխան լսելու: Յառաջ քան մեկնելու Կովկասից, ես նոյն հարցով դիմեցի նաև իշխան Գոնդուկով-Կորոտիովին. անցեալ հոկտեմբերի 15-ին ես պատիւ ունե-ցաց ներկայանալու գլխավոր կառավարչապետին և առաջին իսկ խօսքերով նորին պաշտօնաւարչութիւնը ինչ, որպէս Մոս-կովցի վաճառականիս ասաց հետեւեալին.

«Դուք խափանել տուեցիք արանդիտը և ձեր շնորհիւ կառավարութիւնը իւրաքանչիւր տարին պարտական է 400,000 ռուբլի փող հատուցանել երկաթուղուն, և բացի դո-րանից մաքսանոցների պահպանման ծառայութիւնն էլ կնոտի 800,000 աչն ինչ վաճառատեղիք բեռնաւորված են կոնտրաբանդի ապրանքներով»:

Ես պատասխանեցի թէ անբաղաւթիւն ունեցել եմ արդէն ստուգելու կոնտրաբանտի առաւտութիւնը Բաքու և Երևան քաղաքներում և պատմեցի պ. Լեբեգեվի սկսած քննութիւնը Երևանում: Տեսնելով որ եմ պատմութիւնս անա-խորժ տպաւորութիւն դործեց, ես մատամբ թեթեւացրի աչն

և չիշեցի թէ՝ տեսած եմ ուսումնայ գործուածներ, որոնք հա-մեմատաբար արտասահմանից կոնտրաբանտի միջնորդու-թեամբ բերածներից առաւել ճոխ էին և արժան:

«Եթէ մեր վաճառականները փոքր ինչ աղնու թեամբ վարէին իրանց գործը, աչն ժամանակ աւելորդ էր խօսելն անգամ արանդիտի մասին: Նա անցեալ տարի տեսայ ուս-ումնայ ապրանքը, որ ծախվում է Պարսկաստանում—դա միան-գամայն զգուշել բան էր՝ պատասխանեց ինչ իշխանը:

Իմ ժողոված փաստերի վրայ չենլով ես հաղորդեցի իշ-խանին, թէ մեր վաճառականները, համարեա թէ, անմի-ջապէս յարաբերութիւն չունին ոչ Անդրկովկասի և ոչ Պարս-կաստանի հետ և հրաւիրելով նորա ուշադրութիւնը դոր-ծերի դրութեան աչ տեսուր արգասեաց վրայ, խնդրեցի ցոյց տալ ինչ հնար, որով կարելի լինէր ազատել աչ դրութիւ-նից:

«Եթէ դուք, արդարեւ, կամենում էք ջերմեռանդու-թեամբ գործել, ձեզ անհրաժեշտ է շտեմարաններ բանալ Թիֆլիզում և Ռեշտում, առաջինը Անդրկովկասի, երկրորդը Պարսկաստանի համար», ասաց ինչ իշխանը:

Արդարեւ հարկաւոր է, որ Ռուսաց վաճառականութիւնը իւր չատուկ օգտի որպէս և տէրութեան համար դուրս գայ իւր ներկայ կրաւորական դրութիւնից և անմիջապէս յարա-բերութիւն կապի կովկասեան բնակիչների հետ, որպէս զի նոքա ստանան իրանց ցանկացած ապրանքը, չէ թէ աչն՝ ինչ որ հայերը չարմար են համարում արժան գնով գնել Նիժնի-Նովգորոդի տօնախաճառում:

Բայց թէ դա հնարաւոր է, ապացոյցը կարող է լինել իմ Կովկասից բերած պ. պ. Զուբկովի և Պուլուշինի դործա-րանների չիթը, որ միանգամայն համապատասխանելով տե-ղացոց ճաշակին, աւելի արժան է Անգլիացոց չիթից, որ ներս են մտցնում Կովկաս կոնտրաբանդի միջնորդութեամբ: Զուբկովի և Պուլուշինի չիթը արժէ 16 կոպ. բայց նոյն չա-կութեան անգլիականի գինն է 18 կոպ. մինչև անգամ Բա-թումում օտարազգի 16 կոպեկանոց չիթը աւելի ստոր է վե-րջիշեալներից:

Ինչոր հնարաւոր է Զուբկովի և Պուլուշինի համար, կա-րելի է մեւ գործարանատէրերի համար էլ. անհրաժեշտ է միայն հաստատ կամք և յամառութիւն, որ սկզբում, գուցէ պահանջին մեծ ծախսեր գործաւորների և մեքենաներ յար-մարացնելու համար: Բայց այսպիսի դրամական կորուստը ոչինչ չէ նշանակում, քանի որ ապագայում դուրս կարտաք-սուի Անդրկովկասից օտարազգի կտաւեայ ապրանքը որ բեր-վում է ներս կոնտրաբանտի միջնորդութեամբ:

Ռուս վաճառականութիւնը, անտարակոյս, չէ մոռա-ցել թէ ինչ ծանր նստեց իւր առեւտրական շահերի պաշտ-պանութեան գործը, որ պահանջում էր արանդիտի խափա-նումը, որպիսի դառն և աղմկալի րոպէներ նա անցուց հար-ցի քննութեան ժամանակը, մինչև որ թագադրութեան հանգիստաւոր օրերը, ի միջի աչ կայսերական ողորմածու-թեանց հետ, հոշակվեցաւ նաև ուսումնայ առեւտուրի համար կործանիչ արանդիտի խափանմամբ: Այսուհետև նոյն վա-ճառականութիւնը ձեռքից եկածը անելու է Կովկասի առե-տուրը բոլորովին գրաւելու համար»:

Իւր վերջաբանում պ. Մակարովը ասում է հետեւեալն՝ շատ անգամ ուսում վաճառականութիւնը փորձ էր փորձում առանձին անհատների և ամբողջ բնակչութիւնների միջնոր-դութեամբ առեւտրական յարաբերութիւն կապել Անդրկով-կասի հետ, բայց ամենայն անգամ հարկաւորված էր լինում

Թիւն զործելու Անդրկասպից և Անդրկովկասեան երկրներն զրաջ տեղական զործումներն և արտադրութեանց յաճախակի փոխարկնութեան շնորհիւ:

Այստեղ ընդհատում եմ իմ բաղումքներս Պ. Մալաքովի յօդուածից (տե՛ս Русскій Вѣстникъ за 1884 годъ Январь Закавказье въ торговомъ отношеніи), որն զրաջ հրատարակում էր իրական մեր հասարակութեան և չտակապէս հաջ վաճառականութեան խորին ուշադրութիւնը, որ ընկերական ոգուց զուրկ գոյով, գործումէ միշտ առանձին, անհատական ձեռնարկութեան միջնորդութեամբ և, համարեալ թէ, երբէք ձեռնամուխ չէ լինում, իւր չատուկ շահերի համար, կազմելու առևտրական ընկերութիւններ՝ Նօբելի և մի քանի օտար վաճառականների մեծագործութիւնը մենք միշտ հաջի գարեւոր անհեռատեսութեան արգասիք համարելու ենք:

Մ. Շալիբեան:

ԲԻԲԼԻՍԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՀԱՅ ԳՈՐԾԱՎԱՍՏԱՐՆԵՐԸ

Այս օրերը մեր ձեռքը հասաւ Պետերբուրգում փետրուար ամսին հրատարակուած մի տետրակ «Статистическія записки и извлечения изъ 79-го отчета Великобританскаго и иностраннаго библиейскаго общества», որ պարունակում է իւր մէջ Բիբլիական ընկերութեան գործունէութիւնը՝ 1882 թուականին գլխավորապէս Ռուսաստանի մէջ: Աւելորդ չենք համարում ծանօթացնել մեր հասարակութիւնը չիշխալ ընկերութեան գործունէութեան հետ, նա մանաւանդ հաջերիս վերաբերութեամբ:

I

1804 թուին Լօնդօնի մէջ հիմնուել է մի ընկերութիւն, որոյ նպատակն է՝ Թարգմանել սուրբ Գիրքը (Աստուածաշունչը) ամէն լեզուներով և տարածել գործնական բոլոր ազգերի մէջ: Նոյն միջոցին Անգղիան ինքը շատ կարօտ էր ու Գրքի տարածմանը, որովհետեւ Աստուածաշունչը եղած արդարութիւնները թէ շատ մեծ էին զերբով և թէ շատ թանկ, այն ինչ փոքրագիրն է աժանագին տպագրութիւններ, նա մանաւանդ Աւետարանի, ամենեւին չկային: Բուն Եւրոպայի մէջ ևս նոյն կարօտն էր զգալում և այդ սրբազան գիրքը ազգատիկ դասին միանգամայն անմատչելի էր: Եւրոպայից դուրս, մահմեդական և կռապաշտ աշխարհներում, ու Գիրքը բոլորովին անյայտ էր: Ահա այդ միջոցին Լօնդօնի քանի մի քրիստոնէասէր և բարեմիտ անձանց մէջ գեղեցիկ միտք չգացաւ կազմել «Բիբլիական և օտարերկրեայ Բիբլիական ընկերութիւնը», որոյ նպատակը լինի «տարածել ու Գիրքը, քոյց ոչ Տէնի»: Սակայն չանցաւ երկար ժամանակ, որ ընկերութիւնը շուտով իւր ուղիքներն ապաստիւն և նորա գործակալները թէ միասնաբարութեամբ և թէ զպրօցների միջոցաւ ամենեւց շատ զբաղուեցին ու Գրքի Տէնի-Քիւնով և Բայբիբլիաներով: Որքան օգտակար կարող էին լինել միասնաբար քարոզութիւնները ոչ քրիստոնէայ ազգերի համար, այնքան, կամ կրկնապատիկ աւելի, փաստաւոր եղան այն բոլոր քրիստոնէայ դաւանութեանց համար, որոնք բողոքական եկեղեցուց դուրս են: Այդպէս ահա Բիբլիական ընկերութեան հրատարակութիւնները ծաւալող գործակալները

փոքր առ փոքր շեղուեցին սկզբնական նպատակից և Գրքի Բայբիբլիաներէն բարդիւն:

II

Լօնդօնի Բիբլիական ընկերութիւնը սկզբից ի վեր մեծ համակրութիւն գտաւ անգլիական ազգի մէջ, նա հետզհետէ նշանաւոր օժանդակութիւններ ստացաւ նոյն նպատակին ծառայող բազմաթիւ օժանդակիչ ընկերութիւններից և այսօր մեծամեծ գումարներ է ծախս անում իւր գործի վերայ: Այդպէս ահա անցեալ տարի (1882—1883 թ.) ընկերութիւնը դրամական նուէրներ է ստացել աւելի քան 1 միլիոն րուբլի և գրեթէ մօտ 900 հազար րուբլի իւր տպագրութիւնները վաճառելուց, կամ ընդամենը մօտ 1,900,000 րուբլի: Մակար եղել է մօտ 1,870,000 րուբլի: Անցեալ տարի այս ընկերութիւնը տարածել է իւր տպագրութիւններից ընդամենը 2,964,636 օրինակ, որոնցից 791,735 Աստուածաշունչ, 1,041,267 նոր կտակարան և 1,131,634 օրինակ ու Գրքի առանձին առանձին մասերը: Իւր գործունէութեան սկզբից մինչև այսօր ծաւալած ունի մօտ 97 միլիոն օրինակ, որոնցից 47 միլիոնը ցրուած է անգղիերէն լեզուով խօսող ազգերի մէջ, 12 միլիոնը—գերմանացոյց մէջ և 9 միլիոնը—ֆրանսիացոյց մէջ և մկայն մօտ 28 միլիոնը մնացած բոլոր ազգերի մէջ: Եթէ աւելացնենք այդ 97 միլիոնի վերայ և 60 միլիոնը, որ տարածել են մինչև այսօր միւս Բիբլիական ընկերութիւնները, դարձեալ այդ 150 միլիոնը մի շնչին գումար է համեմատութեամբ երկրագնդին վերայ բնակուող մարդկային սեռի բազմութեան հետ (մօտ 1,500 միլիոն):

III

Ներկայ դարուս սկզբներում Աստուածաշունչը ամբողջութեամբ կամ նորա մասերը հաղել թէ Թարգմանուած էին 50 տեղակ տեսակ լեզուներով: Այնուհետև միմիայն այս ընկերութիւնը տպագրել է ու Գիրքը և տարածել 196 լեզուներով և բարբառներով: «Չէ կարելի պնդել, ասած է հաշուի մէջ, որ այս բոլոր Թարգմանութիւնները չաջու ղուլթեամբ տարածվում լինին. Տի Գրքի մէջնէն ընդունելու լինի չէր այն ազգերի մէջ, որոնց համար Թարգմանուել էին»: Այնուամենայնիւ ընկերութիւնը ամէն միջոց գործ է գնում, որ Թարգմանութիւնները ճիշդ լինին և այս նպատակաւ, համեմատ լեզուի կատարելագործուելուն, նա հետզհետէ վերաբնիւ է տալիս Թարգմանութիւնները: Ներկայումս ընկերութիւնը, ընդարձակելով իւր գործունէութիւնը, ի թիւս այլոց հաստատեց մի առանձին գործակալութիւն Պարսկաստանում: Այժմ ընկերութիւնը պատրաստել է տալիս Աստուածաշունչի նոր Թարգմանութիւններ 60 տեղակ լեզուներով, որոնց մէջ են Հայերէն նոր Թարգմանութիւնը, Պարսկերէնը և Ռուսերէնը (կոյրերի համար):

IV

Ցաւում ենք, որ Բիբլիական ընկերութեան վերջիշեալ հաշուի մէջ ոչինչ տեղեկութիւն չկայ ընկերութեան գործունէութեան մասին թէ Ցաճկաստանի և թէ Պարսկաստանի հայոց մէջ և բոլոր համարաւորութիւնը վերաբերում է միմիայն Ռուսիային, որով և մեք ստիպուած ենք բաւականանալ:

Բիբլիական ընկերութիւնը Ռուսաստանի մէջ ունի երեք առաջնակարգ գործակալութիւններ՝ Պետերբուրգում, Օդեսայում և Թիֆլիսում:

Օգետստացի գործակալութիւնը, որ հիմնուած է չափա-
պէս հարաւայլին Ռուսիոյ համար, այժմ չանձնուած է պ.
Մօրրիսօնին, որ ներկա տարի առաջ թիֆլիսի գործակալն էր:
Սորա ձեռքի տակ գործող գրաւաճառներն մէջ շատ չափա-
քազէն է ունի «Արարիւն»-ը, մի երկրորդը «Երեւոյն»-ը, որ Օգետ-
ստացի մօտերում գտնուող գերմանացաց քիւղերում վեց ամ-
սուսայ մէջ ցրտից 1400 օրինակ ա. Գրքը»:

V

«Ռոյզհետե, որում է վերջիշեալ հաշուի մէջ, ընկերու-
թեան վարչութիւնը պ. Մօրրիսօնին հրաւերեց դալ Օգետ-
ստացի և բռնել պ. Վաթիթի տեղը, վասն որոյ նա հրաժեշտ
տուաւ. թիֆլիսին, որի կլիման նորա համար անտանելի էր,
և այսուհետե ևս չորս պաշտօնատեղից նա կը վարէ նաև
Կովկասի գործերը: Միևնոյն ժամանակ ընկերութիւնը ունի
թիֆլիսում իւր «Երեւոյն»-ը, որ «Ամբիսիս»-ը, որ լարժմանի
դաշտում է գործում և բացի այդ շատ ետանդող ընկերութեան գրա-
ւաճառներն գործունէութեանը:

«Կովկասում ա. Գրքի ծաւալումը շատ դժուարութիւն-
ներ ունի: Նախ որ հաղորդակցութիւնները ամէն րոպէ
կարող են դադարել և մի օրէն մըրիկը Կապիէի լեռան
վերայ՝ կարող է ամբողջ շաբաթիկը կտրել թիֆլիսի չա-
բաբերութիւնները Հիւսիսի հետ: Ներքոյդ՝ ա. Գրքի հրա-
տարակութիւնները Հալեբէն, Վրացերէն և Անգրիկականեան
թուրքերէն լեզուներով հանդէս են գալիս հեաղհեաէ և
այդ պատճառով ընկերութեան գրաւաճառները, բաւակա-
նաշափ պաշար չունենալով, նեղ դրութեան մէջ են լինում:
Բացի այդ՝ հայերի մէջ քրիստոնէական փոխադրութիւնը (?) և հայտնի է
միւս ծայրահեղութեան: Մօտերում ամենաչափանի լրագիրներից
մէկը (?) մեղադրում էր մեր ընկերութիւնը, որ իբր թէ առ «Ռու-
սացի շահերի դէմ է քարոզում»: Այս մեղադրանքը միևն-
գամայն անարդար էր և, բարեբաղդաբար, կարողացաւ հեր-
քուել ընկերութեան այն օգտաւէտ գործունէութեանը,
որ գնահատուած է հասարակութիւնից: «Գօլոս» լրագրի
մէջ (ի պաշտպանութիւն մեր գործին) մի յօդուած գետե-
ղուեցաւ, որի մէջ քննվում էր Կովկասի աղքերի կրօնական
դրութիւնը և ցոյց էր տուած թէ ա. Գրքից քանի օրինակ
է տարածել մեր ընկերութիւնը և որպիսի աժան գներով
և թէ ուրեմն որքան գոհ պիտի լինեն ընկերութիւնից թէ
հոգեւորականութիւնը և թէ ժողովուրդը»:

«Առաւել ևս նշանաւոր է այն, որ գլխաւոր հաջոց լը-
րագիրը Կովկասում—Միւլը (երևի Մշակը), խօսելով ընկե-
րութեան գործանէութեան մասին, վերջացնում է այս
խօսքերով՝ «Քրիստոսի 12 առաքելները անգամ չէին կա-
րող տանել ալսպիսի տաժանելի աշխատանք և ծանր մա-
քառումն»:

«Սակայն պէտք է նկատել, որ տէրութեան գլխա-
ւոր պաշտօնականները միշտ բարեհաճութիւն են ցոյց
տուած մեր գործին: Այս կրողութիւնը ապացուցանելու
համար, պ. Մօրրիսօնը չառաջ է բերում քանի մի քա-
ղաւածներ պ. Ամբիսիսեանից մօտերում գրած նամակ-
ներից, հիւանդանոցներին և բանտարկեալներին ա. Գրք
ընծայելու թուղթովութեան մասին:

«Իշխան Դոնդուկովը (գրում է պ. Ամբիսիսեանցը) ինձ
շատ ոգորմածաբար ընդունեց: Նա ներկայացրեց նորան մի
մի օրինակ այն գրքերից, որ մենք դիտարկութիւն ու-
նէինք բաժանել բանտարկեալներին, և նմանապէս Կով-
կասում մեր ծախած ա. Գրքի ամէն տեսակների ցոյցակը:

«Թէև նա շատ զբաղուած էր, այնուամենայնիւ բաց նա-
մակ գրեց ժէներալ Ստարոշևսկուն (քաղաքական գլխաւոր
կառավարին) և յանձնեց ինձ հասցնել նորան: Նամակի
մէջ տուած էր, թէ որովհետեւ ոչինչ արգելք չկայ Բեր-
լէական ընկերութեանը, որ լաւ յատիկ է տէրութեանը,
բաժանել իւր գրքերը բանտարկեալներին, վասնորոյ ըն-
կերութեան գործակալներն կարելի է առաւ պէտք եղած
թուղթովութիւնը:

«Ժէներալ Ստարոշևսկին նմանապէս շատ բարի էր դէ-
պի ինձ. նա առանձին տեսութիւն նշանակեց ինձ և գործի
մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տուաւ: Նա առաց,
որ ամէն բանապէս առանց գրաւոր թուղթովութեան ան-
գամ ուրախ կլինի մեր գրքերը ունենալուն: Նա ցանկա-
ցաւ իմանալ թէ որ լեզուներով տպուածները կը կամե-
նալինք մենք բաժանել: Նա պատասխանեց՝ թէ ռուսե-
րէն, վրացերէն և հայերէն, բացի որովհետեւ բանտար-
կաւածներն մէջ բազմութիւն են նաև թուրքերը և պարսիկ-
ները, վասնորոյ կը ցանկալինք, եթէ կարելի է, առաջար-
կել ա. Գրքը և նոցա: Այն ժամանակ ժէներալ Ստարո-
շևսկին առաց հետեւեալ նշանաւոր խօսքերը՝ «մենք շատ
լաւ դիտենք, որ եթէ մահմետականները քրիստոնէոյ
գառնան, նոքա շատ էլ հաւատարիմ հպատակ կը լինեն
և այս մտքով թէ մեր և թէ Բերլէական ընկերութեան
նպատակը միևնոյնն է: Բայց ռուսաց տէրութեան համար
անկարելի է թուլ տալ ում և իցի բաժանել քրիստոնէից
գրքերը մահմետականներին բանտի մէջ: Մահմետական-
ները աչք բանին ծուռ մեկնութիւն կը տան և կը կարծեն
թէ ռուսաց տէրութիւնը մտադիր է բանի դարձնել նոցա
քրիստոնէաց: Բերդից դուրս, աւելացրեց նա, գուր կարող
էք գործել, որպէս որ կամիք»:

Բերլէական ընկերութեան հաշիւներից երևում է, որ
նորա տպագրութիւնները տարածուել են Կովկասում:

1881 թ. 1882 թ.	
Թիֆլիսի սեփական գրաւաճառանոցից	1,997 2,581 օր.
Գրաւաճառ-գործակալատարների ձեռքով	10,215 12,117 "
1881 թ. 1882 թ.	
Թղթակիցների ձեռքով	216 96 օր.
Ձրե բաժանուած է	32 2,013 "
Բարեգործական ընկերութեանց յանձնուած	705 " "
Ամենը	13,165 16,807 "

Գալով լեզուներին, ահա թուանշանները	
Հայերէն՝ Արարատեան բարձառով	1,288 1,190 օր
« Նոր աշխարհաբառ	129 48 օր.
« Գրաբառ	579 563 "
Ընդամենը	1,996 1,801 "

Այսպէս ահա, չը նայելով որ պ. Ամբիսիսեանցի 1882 թ.
ձրե բաժանածների թիւը բաւականին մեծ է, այնու ամե-
նայնիւ վերջին տարին, համեմատելով 1881 թուականի հետ,
195 օրինակ պակաս են տարածուել նոցա հրատարակութիւն-
ները Կովկասի հայերի մէջ:

Աւելի յաջող է եղել ընկերութեան գործը միև լեզու-
ների վերաբերութեամբ, օրինակ՝
1881 թ. 1882 թ.
Ռուսերէն և Սլավոներէն այս երկրի ռուս
ընտելութեան մէջ տարածել են . . . 4,944 8,324 օր.

Վրացերէն	2,234	2,882	»
Մահմետական լեզուներով	1,584	1,180	»
Եբրայերէն	538	648	»
Գերմաներէն	808	657	»

և այլն և այլն:

Հարկ է աշտեղ նկատել և այն, որ Ռուս ուղովներէն և Վրացերէն տպագրութիւնները Հրատարակած են կամ Ռուսաց Սինդիկատի, որից՝ չետոյ գնել է ընկերութիւնը, և կամ և թէ նորա Հրատարակութիւններն էլ չեն, գոնէ ստուգուած ու քննուած են Սինդիկատ և ուրեմն ռուս Հոգեւոր վարչութիւնից արդելք չի կարող լինել նոցա ծառայմանը: Այն ինչ ընկերութեան Հայ Հրատարակութիւնները տպագրուած են առանց Հայոց Հոգեւորականութեան թուղտութեան:

1-82 թուականի Հաշուի մէջ մի առանձին Հրճուանք է խօսվում ընկերութեան Հետագայ Հայադրի գրավաճառ-գործակատարների մասին «որոնք նպատակներ չեն հետադարձ արդիւնքի բարեկամ չեն: Բայց ինչպե՞ս»: Պ. Մարկոսը տուած է, որ նա շատ սակաւ է լսած նոցանից Հոգեւորութեան կամ տնտեսականութեան մի տրուած ի. թէ նոքա միշտ միատեսակ եւանդով աշխատում են իւրաքանչեւ թիֆլիսի փողոցներում և թէ Կաղստանի վարչերի անապատներում:

1) Մ ա ռ ք ա Ր Յ ա Ր Ո Ւ Թ ի ւ Ն Ե ա Ն Ը, տաւած է Հաշվում, աշխատում է Վ ա Ր Ո Ւ մօտերքում և ահա պատճառը թէ ինչու գնացել է նա այնտեղ: Նրա տարի տուած Ալէքսանդրոսովում Աւետարանական Հայերի գէշ ապրտամբութիւն եղաւ: Նոքա (Աւետարանական) մշտական (?) Հաշվումն են թաղիւնեցան, և թէ և տէրութիւնը անկարգութիւններին վերջ դրաւ, բայց չը կարողացաւ վերջացնել այն Հաշվաւորները, որ կրում էին այս խեղճ մարդինը (?): Նրա տանջանքները կրելուց չետոյ, չեղեալ քաղաքի Հայ-Աւետարանական Հատարակութեան մեծ մասը, և Մարքարը նոցա մէջ, իճուցին ծախել իրանց կաշքը և տեղափոխուել Կարսից դէպի արեւմտք դառնալով դաշտերը ու այնտեղ երկրագործութեամբ պարապել:

Մարքարը այժմ տարուայ վեց ամիսը նա իրում է երկրագործութեան, իսկ մնացած ժամանակը Բերէշական ընկերութեանը: Այն շրջանը, ուր որ նա գրեթէ է տարածում, Հետզհետէ մեծանում է: Այդ երկիրը (Կարսը) լցվում է Մօլդաներով, և ուրիշներով. նորա արդաւանդ Հոգեւոր մշակվում են գութանով և բարգաւաճում գիւղորայքով: Կարս քաղաքը բաւականին բարեկարգուել է. չորս կողմը լաւ ճանապարհներ են շինուած և շրջակայ երկրագործները տպահրվ հեանք են վարում և ամէն կերպ չարմաւորութիւն ունին իրանց արդեւաբերութիւնը փողոց Հանկուլ: Մարքարը մեծ յաջողութիւն ունէր նաև Կարսի զօրացմէջ:

2) Պ Ր Ե Գ Ո Ր Ա Վ Ա Ր Ե ա Ն Գ Ը գործում է Կովկասի լեռնայն Հիւսիսային կողմը, որի կեդրոնն է Վ լ ա Գ Ե Կ ա Վ ա Ն: Տասն ամսուայ մէջ նա ծախել է 2,000 օրինակ գիրք: Ամառուայ երեք ամիսները Գրեթէ կատարում էր իւր գործքը Պէտրոպոլսում. ուր ժողովուած են եղել ամէն ազգի մարդիկ: Նա գտնուել է նմանապէս Հիւսիսային Կովկասի բոլոր գիւղերի և քաղաքների խօսակաճառներում մանաւանդ Գիօրգիւնիւք, Մօլդօի և Գրօնի: Նոյնպէս եղել է նա Ղազանի աշխարհում:

3) Ո Հ ա ն ջ ա ն Ե ա Ն Ս ա մ ու Է Լ ի ն մեզ նկարագրում են իրեն շատ գործունեայ անձն: Կարծում ենք, շատ

գժուար լինի երևակայել այն խոջնդատները, որ նա չաղութել է: Նորա գործունէութեան կեդրոնները եղել են՝ Եւֆրատ, Եւֆրատի և Եւֆրատի—Կովկասի այս երեք ասեմաֆանա: Գրեթէ (?) քաղաքները: Բացի զոցա, տարուայ մէջ նա աշխատած ունի մօտ վաթսուցի դիւղօրայք, որ ցրուած են լեռնային վայրերի լանջերում, ուր ճանապարհորդը պէտք է պատերազմէ ամէն կերպ զրկանքների և գրեթէ անչաղութիւն գժուարութեանը: Ստաւել Օհանջանեանը խորհած է Եւրոպայի պաշտէլ Ասորաւորները Հայոց - Արարատեան բարձրագոյն Եւրօպայի գրած իւր նամակի մէջ նա տուած է, որ այդ տեսակ Աստուածաշունչներ կարող է ծախել արքան և կամիք:

4) Գրավաճառ-գործակատար Յաջի Սարգսեանը ջերմեւանդ քրիստոնէայ է և է անդամ այն փոքրիկ Հատարականութեան, որ ապրտատարան է գտել իրան Համար էլ՝ Տիֆլիսի Ժողովարար (Վարդապետ) և որ կանգնած է իրեն սիւն (?!) Հայոց կրօնի: Նա երկու ամիս պատրաստվում էր թիֆլիսում և չետոյ նշանակուեցաւ Նրեանի նախագում գրքեր ցրուելու: Չի կարելի տեսլ որ քործը յաջող լինի փնտաւ: Բայց այդ էրբաւ (Նրեանի նախագում) յաջողութեան գրեթէ անկարելի է: Մեր ասեմաւաճառները փոքր փոքրէն—բայց բոլորը ի շուրջ թիֆլիսի մէջ շատ քիչ չափով լինում է պատշաճ (սեղանից):

5) Սարգսեան—մեր առաջին գործակալը Բաթումի մէջ: Անցեալ տարուայ Հաշուետվութեան մէջ նկարագրուած էր նորա նշանակուած ճանապարհորդութիւնը ի Կաղստան և ի թիֆլիստան: Այս տարի էլ նա շատ աշխատի տեղեր մուտք է գործել, որ անմատչելի էին Համարվում: Նա շատ չաճախ Հիւսիսայինում էր: Հիմա նորից լուր է ստացուած որ Բաթումի նախագի մի թիֆլիս գեղում նա դարձեալ Հիւսիսային է տեղափոխ: Նորա գրութիւնը ընդհանուր Համակրութիւն է չարուցանում: Նորան վիճակում լուած թէ մը այնքան ընդարձակ է, որ նա մէնակ չէ կարող ամէն տեղ Հասնել՝ Ղազարից մինչև Աստարայ, որ և թէ ամբողջ Բաթումի նախագի, Կաղստանի մեծ մասը և թուրքստանը մինչև Ղազար-Արվատ—ահագին տարածութիւն:

Նա Հաշիւը ուղարկելուց մի շաբաթ չետոյ, պ, Մօլդանը նորից գրում է «այժմ ցրված են, երբեք պարտւած է թիֆլիսի ժէնեթալ-գուբեռնատորից (Կովկասի գլխաւոր կառավարչից) թուղթ ստացուեցաւ, որ կատարելապէս կարող ենք վերականգնացնել մեր գործունէութիւնը Թիֆլիսի և Նրեանի նախագի, ուր մի առ ժամանակ դադարացրած էր»: Գրեթէ տրամադ վերջանում է Բիբլիական ընկերութեան 1882 թուականի Հետաքրքիր Հաշիւը:

Աղէսանի Երիցեանց:

Ֆ Ե Լ Ի Ե Տ Օ Ն

Ի Մ Ա Ի

ՎԵՊ, ՅՈՅՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ Ա. Ռ. ՌԱՆԳԱԲԵՒ

(Շարունակութիւն)

Հանդիտականների մեծագոյն մասը Հաւանութիւն ցոյց տուեց երկտատար լորդի Հպարտութեանը տուած այս փոքրիկ դաստաւութեան, մանաւանդ զնդապետի թիկնապահ Հարկերապետ Ֆրաշեր, որ վաղ չոյս ունէր օրինոր էլիզաբէթի սիրտը դրաւելու, բայց տեսնում էր, որ իւր աստղը նոսմանում է «Ամֆիտրիտ» փայլուն սպառի երևալով, քահանային դոհութեան մի ակնարկ ձգեց:

Սակայն լորդ Ալբերտը այն մարդը չէր, որ խօսքն տակ մնար, այլ և քահանայն խօսքերն հաճոյ ընդունելութիւնը զայրացնում էր նորոյն:

«Նո ամենեւին չեմ զարմանում, Գերապատիւ Տէր», ասաց նա աշխուժով, «եւր լուծւում եմ Ձեր բերանից պաշտպանութիւն այդ վայրենիների, ինչ իզարմացնէր դուրս հակառակը: Նո գիտեմ, որ դուք Միտիօնարներից առանձին ոչ զվայելելու և տաք տաք պաշտպանութիւն բաղդն ունիք, այնպէս տաք, որ ձեր անձնական շահերը Անգլիայի շահերից դուրս կարող են դառնալ: Նո լաւ հասկանում եմ, որ անհատների օգտին համար շատ ցանկալի կլինէր եթէ Նոր-Ջերսիից (ցեղապետներն) մնար, նոցա ուղեցածի պէս գործնելու համար, և Անգլիայի դրօշակը երբեք կանգնելու չէր այս կողմ: Վստօր խի գոյցէ կան այնպիսիք, որ գաղտնաբար անշարժութիւն են ցանկանում մեր ղեկներին»:

«Այդ զրպարտութեանց պատասխանը, միւրդ», ասաց քահանան, «թողեցէ ինձ: Նո այն ժամանակն էլ լուեցի, երբ գիմադրական թերթերը իրանց չօգուածներում նոյն զրպարտանքը միտիօնարների երեսին դարկին: Կատկած չիւց, որ ես համագործակցեմ յաղթուելը չեմ ցանկանում, որովհետեւ ես պատերազմին պիտի մասնակցեմ: Նո ինչ պարտք եմ համարում երկու կողմի զոհերի, թէ վայրենիների, թէ քաղաքակրթների համար Աստուծոյ օգնութիւնը և մարդկային գուժը աղբրել: Նե եթէ նոքա մեզ, օտարներն ուրով և առանց կատկածանայ ընդունել են, մեզ, որ նոցա համար օտար ծէսեր, օտար կրօն ենք բերել, մենք, Քրիստոսի Հետն ողններ, որ պարծենում ենք մեր կրթութեամբ չափեմք նոցա բարին չափով վախարհները և ոչ էլ նրանց վայրենի անուանենք, եթէ չենք ուզում նրանցից էլ աւելի վայրենի երեւալ»:

Այս խօսքերը փոքր ինչ դառնութեամբ տեսնուց չետոյ, անցաւ քահանան դահլճի միւս կողմը և շուտով թողեց ընկերութիւնը միւս օրվան չուելու համար պատրաստվելու:

Իսկ լորդ Բոբէյը բանի տեղ չը գրեց ոչ այդ բառականին խիտ յանդիմանութիւնը և ոչ շրջապատողների ահաճ բրբբը, որ չարուցեց նորա դէմ Տէր Ռինգվելի խօսքերը, որ ընդհանուր չարագործ էր վայելում: Նո անհոգ շարունակում էր իւր անհաճութիւնը առ օրիորդ Կլինտոնները, երգում էր նորա հետ երկմայն տաղեր «Աու կիա»-ից, գրում էր ոտանաւորներ նորա ալբոմում, վերջապէս չաջողեցաւ նորան իւր մըտաւոր ներութեամբ և անհոգութեամբ զուարճութիւնը իրեն քաղել, միւսներին նոյն իսկ հարկւրապետ Ֆրայերին հեռացնել, և երեկոյն միացողը գրեթէ ամբողջապէս գնդապետի աղջկայ հետ անցկացնել:

Միւս առաւօտ, երբ վաշտերը չառաջ էին շարժվում, լորդ Բոբէյը հրաժեշտ էր տալիս իւր ընկերներից մէկին, որ նաւի խմբից լինելով իւր հետ միասին մասնակից էր դնտապետի երեկոցեան հրապարակին:

«Պաւրօպ եղբայր», ասաց նա, «ես գնում եմ, թողնելով քեզ իբրեւ իմ լիազօր և կամակատար իմ վերջին կարգադրութեանց: Գու նկատեցիք, անշուշտ, որ օրիորդ Էլիզաբէթը ոչ չինչ թշնամութիւն չունի ինձ դէմ: Եթէ ես ընտրուած չլինէի այն վայրենի դաշանների, բաղմապատուարժան Տէր Ռինգվելի սիրելիների գլուխները իսկայն իրենց տեղը գնել և եթէ ինձ մի ամսի չափ թողնէին Նոր-Ջերսիում մնալ, մի ամսի վերջում Տէր Ռինգվելը գոյցէ պատիւ կունենար իմ հարսանիքն Նոր-Ջերսիից և աշխարհիս ամեն ծայրերի ամենագեղեցիկ և ամենահարուստ օրիորդի հետ օրհնելու: Բայց ես պիտի գնամ, և ես մի հարկւրապետ գիտեմ,

որ այստեղ է մնում, և որ, պիտի խոտովանիմ, ինչ շատ կատկածելի է թվում: Այցելիր ուրեմն օրիորդ Կլինտոններին շուտ շուտ, և եթէ չարմար գտնես ինչնից խելու, մի դանդաղիր: Բայց եթէ տեսնես, որ յոյս չունի, այնպէս մի արա, ինչպէս այն նախանձոտ շունը, որ թէպէտ ինքը դարն չէր ուտում, բայց սակայն հաշում էր սոված ձիւս վերայ, որ մօտենում էր կալին: Ընդհակառակը օգնիր ինձ, բացակայիս, պահիր ինձ նորա չիշտութեան մէջ և հօկիր ամբողջին, որ թշնամին չարձակմամբ չ'առնի, և որ գլխաւորն է, հարկւրապետի վերայ աչքը բաց պահիր: Մինչև հարստանալը, քեզ ընդգէմ չի լինի հարուստ բարեկամ ունենալ:

II

Վայրենիները իրանց բանտիւր թէմզ գետնի տփին էին կանգնել և այնտեղ սպասում էին թշնամու դալուն:

Խուրակի մահից չետոյ ցեղապետ ընտրուած էր նորա օրդին Ֆիդիս (կատաղին), որ իւր քաջութեան համար Նապոլեոն¹⁾ (Նապոլեօն) մականունն էր ստացել, որովհետեւ Ֆրանսիացի աշխարհակալի հաշակը այս վայրենիին անգամ տկանջընէր հասել: Ֆիդիսը իւր հօր մահից չետոյ անհաշտ ատելութիւն էր երգուել Անգլիացոյ դէմ և նորա վրէժի ծառաւ անշաղք էր:

Անգլիացոյ առաջին դրոշը կորստաբեր եղաւ վայրենիների համար, որ չգիտեիալով «Ամֆիտրիտի» Նոր-Պլիմութ գալը, ուրախիւ չարձակման դէմ պատրաստուած չէին, և կանգնած էին դաշտում, ուր նոքա պաշտպանուած էին մի վայտեայ պատնէշով: Առանց մի նշտընկեցի չափ անգամ մօտենալու, Անգլիացիք ոչնչաչէին Պա-ն (այսինքն խրամատը) և դուրանից չառաջացած շիթթութեան և երկիւղի մէջ չաջողեցան շատ վայրենիներ սպանել, գոյցէ և բուրբին կտորէին, եթէ շատերը գետը թափուելով չը վրկուէին: Այդ բանը առիթ տուեց Ալբերտին իւր բարեկամ Պաւրօպին գրելու թէ՛ ասա Էլիզաբէթին, որ ինքը նորա գտնանների ժողովածուն լցնելու համար պիտի ուղարկէր ձեր բոլոր Ռոտտիկաներին, Խուարիներին, Խուկներին, Խոնգիներին ու Բէյերին, եթէ այդ ցանաքակեցող անասունները յանկարծ ձկներ լիւթուած չլինէին: Այդ պատճառով ստիպուած է ինքը սրտորդութիւնը թողած ձկնորսութեան ձեռք դարկել, և կարթերի համար արդէն հոգացել է, այնպէս որ վստահ է իւր չաջողութեան:

Սակայն հարկ է նկատել, որ գետի ամենից քիչ մեծ մեծ բրդորներն և պոկաս դիւրահաւատներն անգամ, որ ներկայ էին թշնամու ցիւր ու ցան լինելուն, ապրտամբութիւնը չաղթում էին կարծում և հաւատաւէին, որ նոցա այլ ևս ոչինչ չէ մնում, բայց միայն չաղթանակով կղզու վերայ պտոյտ անել վայրենիների հպատակութիւնը ձեռք բերելու և ապրտամբութեան գլխաւոր նիւթիւներն պատժել:

Բայց նոքա խաբուեցան: Երբորդ օրվան առաւօտը երբ Անգլիացիք պատրաստվում էին չառաջ խաղալ, լուսաբացին յանկարծ նկատեցին, որ աջակողմեան բլուրները ու ամպերով ծածկուած էին, և երբ լուսացաւ տեսան բոլոր գաղաթները զինտ օրեալ վայրենիներով ծածկուած, անհամեմատ մեծ բաղմութեամբ քան նոքա, որոնց քիչ էին խրամատներից: Նոքա այնպիսի գիւրք էին բռնել, որի ընտրութիւնը ապացոյցանում էր իրանց առաջնորդների ճիշդ ուղմագիտական

1) Նոր-Ջերսիացին Ֆիդիս, արդարեւ Նապոլեօն Բոնապարտի մականունը իւր քաջութեան համար:

խելքը, և միանգամայն նոցա չարձակուելու և ոչ լոկ պաշտպանութեամբ բաւականանալու նպատակը:

Որքան և մեծ լինէր մեր լորդի անձնական և ազգային պատուաւիրութիւնը, այնուամենայնիւ այդ անախիպ և յանկարծաճառ տեսարանը ապշեցրեց նորան: Վաշխենիները, երեք մասի բաժանուած, բռնած էին ըլուրները դադարէնէրը: Նոցա մեծագոյն մասը բոլորովին մերկ էին, միւսները գոչնդգոչն ցնցոտիներ ունէին վերան կախած: Նոցա ճանկաւ երեսներն ու մարմինները մի գաղափային, սարսափելի տեսք էին տալիս նոցա: Իրանց խիտ, դադարէի վերայ ծածով հեռած մաղերն մէջ սպառնալից կերպով ցցել էին գիշատիչ թռչունների վետտրները: Զեռքերն ունէին մի քանիսը մերկ կոչուած աճաղին լախտեր, միւսները նիզակներ ծալքը սուր սուր քարեր կամ ձկան փշեր անցուցած, կաշին այնպիսիներն անգամ, որ հրացաններ ունէին, որոց գործածութիւնը Նոր-Ջեւանդացիներին իրանց նուաճողներն էին սովորեցրել:

Նոքա լուռ և անշարժ կեցած էին, քարէ արձանների նման:

Վերջապէս արեւն ելաւ ըլուրների չեւեկից: Նոյն ըսպէին վաշխենիների ամբոխը շարժուեցաւ և չափաւորեալ քայլերով սկսուեցաւ պերկերուս (պատերազմի պար), որ նոյն խի մեր լորդի նման մարդու վերայ, որ պատերազմի գործերում անփորձ չէր, չէր կարող իւր ներգործութիւնը չունենալ: Հաղարաւոր կոկորդիներից կարծես միաբերան հնչուեցաւ պիւ-խի (պատերազմի երգ) որոյ վաշխենի ունոցը նոյն խի քաջերին սարսափ լցնել կարող էր, և որոց ճշալից աղաղակների հանգին հետեւում էին, պարի շարժումները:

Նախապէս երգեցին երգ մահուան, այսինքն մեծ գաղտնիքի, որով Ատուհո, ամենաբարձրեալ էակը մարդուն ոչնչացնում է, և որոյ անմահ անձնաւորութիւնը միանում է իւրան և իւր յաւիտենական գոյութեան հետ:

Յետոյ օրհնաբանեցին սուրբ անուշահոտութիւնը, որով հոգիք երկինք են համբառնում և նուիրվում են Ատուհոյին իբրեւ հաճելի կերակուր: Սկզբում ձայները լուրջ էին, աչքերը շուտ շուտ դէպի երկինք ուղղւած և իրանց հանդիսաւոր շարժումներն մէջ խորին աստուածապաշտութիւն: Սակայն հետզհետէ նորանց կրօնական ոգևորութիւնը աւելացաւ և վառուեցաւ մինչև ժայթքուն վաշխենի կրքերը: Աչքները սկսեցին փայլատակել, ձայները այնպիսի սուր թափանցիկութիւն ստացան, որ այլ ևս մարդկային չէր և իրանց շարժումները նման էին դիւահարների շարժումներին:

Եւտով երգը մի տարօրինակ ոգին փոխվեցաւ, որն միջից դուրս էին ձգում երբեմն դադանական ունոց: Դա նոցա սուգն էր, որք պատերազմում պիտի ընկնէին և նոցա մարմինների ոչնչանալու լաց ու կոծը:

Ետտ չը տեւեց, նոցա մարմնոյ անդամները սկսեցին ջղաչին ցնցումներ անել, աչքերը ահաւոր կերպով դառնում էին իրանց խորշերում, լայն բացած բերանների շուրջը դիզուած էր սպիտակ փրփուր և նոցա մռնչւնք նման էր հեռաւոր սրտման:

Կախտերն ու նիզակները ճոճելով սկսեցին ոտքերով հոգը փորել: Նրալ այս մասը վրէժխնդրութեան մաղթանքն էր:

Հետզհետէ նոցա մարմինների ջղաչին ցնցումները դադարեցան, շարժումները չափաւորուեցան, և ձայների հնչմունքը հանգիստ, գրեթէ ողբալից դարձան: Նոքա, որ պատերազմում ընկնելու էին, միխթարում էին իրանց մայրերը նոցա յառաջիկայ ծանր կորուստի համար:

Այդպիսով վերջացաւ պիւ-խին, այն տարօրինակ հոգեհանգիստը, որ բնութեան աներկիւղ ողբիքը կատարում էին իրանց վերայ: Անգլիացիք, տեսնելով Նոր-Ջեւանդացիներն այդպէս մօտիկ, իսկապէս պատրաստուել էին նոցա վերայ շարձակուելու, սակայն կէս զարմանքով կէս սարսափով զգացուած կանգ առան և ահամայն սպասում էին այն վաշխենի ծիսակատարութեանց վերջանալուն:

(Կը շարունակուի)

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

Լսում ենք որ վաթսուհական թուականների թատրոնական խմբի վերջին մօհիկան պ. Գ. Չմշկեանը ապրիլի 23-ին ներկայացնելու է ամուսնային թատրոնում տեղական ոչժերի մասնակցութեամբ մեծ Շէքսպիրի Հռչակաւոր Օտելլօն: Փորձերը երկու ամիս է արդէն որ ամենայն ժրջանութեամբ շարունակվում են—չէ որ Հուլիոն էլ մի օրում չէ կառուցուել—ասել է որ դերասանները ձեռքից եկածը չեն խնայում... Ի՞մնայ որ հասարակութիւնը ևս ըստ արժանուցն դնահատէ իւր բաղմամբաց գործող պ. Չմշկեանին որ մանաւանդ այժմ ամենայն իրաւամբ դէպի թատրոնը կարող է ուղղել բանաստեղծի հետեւեալ խօսքերը.

Wenn alle untreu werden

So bleib ich dir treu

Այսինքն՝ եթէ ամենքը քեզ դաւաճանեն

Ես հաւատարիմ կմնամ քեզ միշտ:

Հրատարակում ենք Վանից մեզ ուղղուած հետեւեալ հեռագիրը.

Ապրիլի 12-ին, երեկ. 5 Ժ.

«Խրիմեանի դէմ Նոր—Դարի հրատարակուած զըրպարտական լուրերից ժողովուրդը սաստիկ լուղուած՝ միտինգ գումարուելով ճառախօսութեամբ այրեցին Նոր—Դարը»:

Trop d'honneur!

Խմբագիր-Հրատարակիչ ԱՅԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 14 Апрель 1884 г.

Типография И. Мартиросянца.